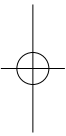

**SOLDATEN, SILEZIËRS EN ANDERE ONSCHULDIGEN
VIER CONFLICTEN UIT HET HERDENKINGSJAAR 1985**

Krijn Thijs

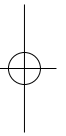

Bondskanselier Helmut Kohl spreekt in juni 1985 op het Deutschlandtreffen van de verdreven Sileziërs in Hannover. Het oorspronkelijke motto '40 Jahre Vertreibung - Schlesien bleibt unser!' moest onder politieke druk worden veranderd. FOTO ULLSTEINBILD

De laatste jaren klinkt vaak het geluid dat het spreken over Duitsers als slachtoffers lange tijd een taboe is geweest, en deze stelling is opvallend vaak afkomstig van auteurs die vervolgens beweren dat zij dit spreekverbod met hun nieuwste boek eigenhandig gebroken hebben.¹ Maar het beeld van een 'taboe' dat nu 'doorbroken' zou zijn wekt de indruk dat het onderwerp jarenlang uit het openbare debat verbannen is geweest, dat het spreken over Duits lijdend onderdrukt werd. Deze indruk is maar gedeeltelijk juist, zoals ik in dit artikel over de West-Duitse herinneringscultuur van de jaren tachtig wil aantonen.

In tegenstelling tot de indruk die het woord taboe wekt, was de status van Duitsers als slachtoffers ook al vóór de val van de Muur zeer expliciet onderwerp van het politieke en publieke gesprek. En dat niet alleen in de *Nachkriegszeit* tot begin jaren zestig, toen de 'Duitse catastrofe' het herinneringsbeeld beheerste, maar ook en opnieuw in de jaren tachtig, toen bondskanselier Helmut Kohl een nieuwe geschiedenispolitiek voerde om de Bondsrepubliek van de voordurende 'gijzeling door het verleden' te bevrijden.² Een belangrijk onderdeel van dat programma waren de pogingen om naast de eenzijdige concentratie op de Duitse misdaden in de Tweede Wereldoorlog ook andere elementen uit de Duitse geschiedenis ruimte te geven. Kohl haalde hiermee

Dit artikel ontstond binnen het door NWO gefinancierde onderzoeksprogramma 'The Literary Construction of Cultural Identity in Germany' in het Centrum voor Taal en Identiteit en het instituut Pallas aan de Universiteit Leiden.

grote delen van West-Duitse herinneringscultuur overhoop, want in de praktijk – en lang niet altijd bewust – leidde deze benadering vaak tot het benadrukken van Duits leed en slachtofferschap. Dit mondde in het herdenkingsjaar 1985 uit in een reeks van controversen over geschiedenispolitiek, die hier nader onderzocht zullen worden.

In veel opzichten vormt deze tijd het begin van een samenhangende periode die tot ver in de jaren negentig voortduurde, en misschien wel tot op heden aanhoudt. Een centraal kenmerk van de herinneringscultuur van de afgelopen twintig jaar is het bewustzijn van het voortschrijdende ‘Abschied der Zeitgenossenschaft’, zoals Norbert Frei het genoemd heeft, dat wil zeggen het verdwijnen van de generatie die het nationaal-socialisme en de Tweede Wereldoorlog nog bewust heeft meegemaakt. Dit uitsterven van de tijdgenoten die uit eerste hand over de gebeurtenissen kunnen vertellen, veroorzaakt onzekerheid: Hoe zullen komende generaties omgaan met een verleden dat ze niet zelf hebben meegemaakt? Zit de eeuwige *Vergangenheitsbewältigung* er zo langzamerhand op of zal dat punt nooit worden bereikt en moeten bepaalde herinneringen juist levend worden gehouden, en zo ja, welke dan en in welke vorm? Dergelijke vragen over de ‘toekomst van het verleden’ drongen zich in de jaren tachtig voor het eerst in alle heftigheid op. Sindsdien is de ‘presentie’ van de nazi-geschiedenis in de Bondsrepubliek onveranderd hoog, tegen veler verwachtingen in.³ Natuurlijk had de *Wiedervereinigung* grote invloed op de opleving van herinneringen aan de tijd vóór de deling, want ook de jaren negentig stonden bol van de historische debatten, tentoonstellingen en films. Maar de ‘Geschichtswelle’ is ouder. Niet voor niets formuleerde Ernst Nolte zijn bekende typing van de ‘Vergangenheit, die nicht vergehen will’ reeds in 1986.

De talrijke conflicten van de jaren tachtig worden nu, twintig jaar later, meestal met Jan Assmann gezien als het begin van de overgang van de communicatieve naar culturele herinneringsvormen aan het Derde Rijk.⁴ Steeds ging het ten slotte om de vraag hoe er na de dominantie van de ‘tijdgenoten’ met de erfenis van het nationaal-socialisme om moest worden gegaan, ofwel hoe dat verleden in het culturele archief van de Bondsrepubliek zou worden opgeslagen. Deze debatten duren nog steeds voort en verbinden de Bonner met de Berlijnse Republiek – ze betreffen in hun continuïteit dus vooral de West-Duitse ‘Erinnerungsgemeinschaft’.⁵ Dit laatste werd in 2006 opnieuw duidelijk in de discussie over Günter Grass’ lidmaatschap van de Waffen-ss. Niet alleen werd het debat daarover gedomineerd door de laatste generatie die op jonge leeftijd nog heeft deelgenomen aan de oorlog (het gaat om mensen die in 1945 zestien of zeventien waren, dus volgende jaargangen hebben in de oorlogstijd nauwelijks meer zelfstandig gehandeld), maar ook werd Grass’ bekentenis nog steeds gemeten aan de West-Duitse omgang met het verleden. Zo werd er in 2006 bijvoorbeeld veelvuldig verwezen naar de Bitburg-affaire van 1985, toen er voor het eerst over een herbeoordeling van de Waffen-ss werd geruzied.

Wel meer verschuivingen in het historische discours werden voor het eerst in alle duidelijkheid zichtbaar in het jaar 1985, toen de ‘vierzigste Jahrestag’ van het einde van de Tweede Wereldoorlog herdacht moest worden. De verschillende segmenten van de West-Duitse herinneringscultuur botsten als nooit tevoren. Er was een heftig getouwtrek over de betekenis van begrippen als schuld, slachtofferschap en verzoening. In deze debatten werd er over ‘deutsche Opfer’ en ‘bitteres Leid’ veel en expliciet gesproken. De taboeachtige reputatie van het onderwerp kan dus hooguit slaan op het karakter of het verloop van de discussies en niet op het uit-

blijven ervan. De vraag is dus op welke manier er gediscussieerd werd. Hoe werd Duits slachtofferschap in het West-Duitse historische vertoog gedefinieerd? En door wie? En waren de grenzen van de categorie van slachtofferschap stabiel of omstreden? Hoe reageerde de rest van de samenleving op groepen die de slachtofferstatus claimden? Werd het probleem van het 'Abschied der Zeitgenossen' in de debatten van 1985 besproken, en zo ja, hoe? En hoe zat het met de tegenovergestelde categorie, de *dadars*?

Dit wil ik hier onderzoeken aan de hand van vier momenten van maatschappelijk 'herinneringswerk' uit 1985. Na een korte samenvatting van de aanloop naar het *Gedenkjahr* zal het eerst gaan om de meest prominente Duitse slachtoffers, namelijk de Vertriebenen, die begin 1985 met een aantal affaires voor publiciteit zorgden. Vervolgens betrok bondskanselier Kohl de Amerikaanse president Reagan in de Bitburg-affaire, een controverser over de slachtofferstatus van Duitse soldaten. Tegelijk protesteerden radicale actiegroepen op de plek van de vroegere *Gestapozentrale* in West-Berlijn tegen het vergeten van de Duitse misdaden en hield bondspresident Richard von Weizsäcker in Bonn een met hoge verwachtingen beladen toespraak, waarin hij een nieuwe orde aanbracht in het overhoop gehaalde landschap van de herinnering. Het resultaat was uiteindelijk een herschikking van de West-Duitse herinneringscultuur, waarin ook de verschillende slachtoffergroepen voorlopig geordend waren.

HERONTDEKTE GESCHIEDENIS EN KOHLS SYMBOLISCHE POLITIEK

Omdat veel gebeurtenissen en uitspraken in 1985 expliciete reacties waren op voorafgaande ontwikkelingen in de herinneringscultuur, is een korte blik op de voorgeschiedenis nodig. Het verleden werd immers niet van de ene op de andere dag opnieuw 'ontdekt',

en er waren naast de genoemde generatiewisseling ook politiek-culturele oorzaken voor die al in de jaren zeventig lagen. Zo had het optimistische geloof in vooruitgang en maakbaarheid door het politieke terrorisme, de milieuproblematiek en economische crises gevoelige klappen opgelopen. Verder wierp de status van de Bondsrepubliek, die als oorspronkelijk provisorium nu toch van lange duur leek te worden, vragen op naar de Duitse identiteit.⁶ De kritische omgang met het nazi-verleden door de sociaal-liberale regeringen (de knieval van Willy Brandt in Warschau) riep een conservatieve oppositie op, die zelfbewuster met de Duitse geschiedenis wilde omgaan.

Ook de nieuwe 'Geschichtswelle' zelf uitte zich in een aantal verschillende ontwikkelingen. Zo groeide na een lange periode van afkeer halverwege de jaren zeventig de belangstelling voor het Derde Rijk, getuige het succes van de gepubliceerde herinneringen van Albert Speer en van verschillende Hitler-biografieën. En in 1979 maakte de vierdelige Amerikaanse tv-serie *Holocaust* diepe indruk in de Bondsrepubliek: de *Bundeszentrale für politische Bildung* ontving daarna 450 000 aanvragen om informatie over het Derde Rijk. De term *holocaust* werd verkozen tot het woord van 1979 en is sindsdien pas ingeburgerd als standaardterm voor wat daarvoor meestal 'Auschwitz' werd genoemd.⁷ Verder steeg ook het bezoek aan historische musea in de Bondsrepubliek. Vooral de kritische Pruisententoonstelling in West-Berlijn (1981) werd – na een aanloop van stevige debatten – een doorslaand succes en vormde het begin van een nieuwe museale traditie. De *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) vond de tijd nu 'rijp' voor een nationaal historisch museum in de oude *Reichshauptstadt*.⁸ In 1981 werd in West-Berlijn ook de eerste Duitse *Geschichtswerkstatt* opgericht, die alternatieve geschiedenis 'van onderop' bedreef en radicale linkse kritiek uitte op de 'officiële' omgang met het verleden in de

Bondsrepubliek.⁹ De Duitse ‘Geschichtsangst’ leek nu te zijn overwonnen. ‘Overal in het land schudt men de geschiedenismoetheid uit de ledematen,’ schreef de *Berliner Morgenpost*.¹⁰

In 1982 volgde Kohl Helmut Schmidt op als bondskanselier. Helmut Kohls ‘geestig-moralische Wende’ en markante geschiedenispolitiek zouden het historische discours van de jaren tachtig op een beslissende manier beïnvloeden, ook al gebeurde dat niet altijd volgens zijn bedoelingen. De nieuwe kanselier probeerde de bondsrepublikeinse herinneringscultuur te hervormen en naast de zelfkritische, op erkenning van schuld gerichte concentratie op het Derde Rijk ook andere delen van de Duitse geschiedenis weer in het bewustzijn te roepen. Zijn initiatief voor twee nationale musea stonden in dit teken: het *Haus der Geschichte* zou in Bonn de succesvolle naoorlogse geschiedenis van West-Duitsland vertellen, en de gedachte aan de ondeelbare Duitse natie zou levend worden gehouden in het gehavende Berlijn, ook omwille van de culturele confrontatie met de DDR. Onder Kohl groeiden de West-Berlijnse plannen voor een *Deutsches Historisches Museum* vanaf 1983 uit tot een officieel regeringsproject.¹¹

Maar niemand kon verhinderen dat die traumatische geschiedenis op dezelfde herinneringsgolf steeds opnieuw weer mee naar boven gespoeld werd. In 1983 begon namelijk ook de twaalf jaren durende cyclus van vijftig-jaar-herdenkingen van belangrijke gebeurtenissen van het Derde Rijk. Op het eerste station van deze cyclus werd stilgestaan bij de nationaal-socialistische machtsovername op 30 januari 1933, en wel met een officiële conferentie in de oude, leegstaande Rijksdag aan de Berlijnse Muur. Door de grote aandacht voor het ‘Schicksalsjahr 1933’ stond echter vooral de ondergang van de Republiek van Weimar centraal, en bleven de oorlog en Auschwitz nog relatief buiten zicht.¹² In hetzelfde herdenkingsjaar 1983 brak de ‘neue Geschichtsbewegung’ defini-

tief door: overal werden linkse *Geschichtswerkstätten* opgericht, die klaagden over de vermeende ‘neofascistische’ verdringingspraktijken en die alternatieve geschiedenissen vertelden over verzet en het alledaagse leven in het Derde Rijk. Zo werd er vanaf 1983 een toenemende pluralisering en polarisatie in de West-Duitse omgang met geschiedenis zichtbaar.

In 1984 ontpopte Kohl zich tot een staatsman van het grote gebaar. In januari reisde hij naar Israël, waar hij er herhaaldelijk op wees dat hij in 1945 pas vijftien jaar was geweest, en dus voor een nieuwe generatie van Duitsers sprak. Kohls optreden werd in binnen- en buitenland met veel wantrouwen gadeslagen, helemaal toen hij voor de Knesset sprak van de ‘genade van de late geboorte’ en zich dus persoonlijk vrijwaarde van de misdaden van het Derde Rijk. Terwijl de links-liberale pers woorden te kort kwam om Kohls gebrek aan sensibiliteit te beschrijven, vonden conservatievere kranten het staatsbezoek een geslaagd voorbeeld van de bondsrepublikeinse normalisering.¹³ In juni werd in Frankrijk de invasie van Normandië herdacht, en wel door de staatshoofden van de vroegere geallieerden. Duitsland was niet uitgenodigd, wat voor Kohl een grote teleurstelling was: zijn vrees dat Duitsland als vijandelijke *Verlierernation* zou worden buitengesloten, leek bewaarheid te worden. In september gunde de Franse president François Mitterrand hem revanche, bij een speciaal voor dit doel gehouden herdenking van de gevallen van de Eerste Wereldoorlog, op een soldatenkerkhof bij Verdun. De veel gefotografeerde handdruk van Kohl en Mitterrand symboliseerde verzoening en bondgenootschap. De meeste reacties waren enthousiast, en ook op Kohl zelf maakte het gebaar van Verdun diepe indruk. Linkse media dreven daarentegen de spot met het ‘aus Schmalz gehauenes Monument’ van de ‘Händchenhalter von Verdun’.¹⁴ De discussies over de omgang met het verleden werden heviger en concentreerden zich steeds meer op de persoon Kohl.

Eind 1984 verscheen de volgende herdenkingsdatum op de agenda: in mei 1985 moest de veertigste verjaardag van het einde van de Tweede Wereldoorlog worden herdacht. 'Dat wordt een lesje Duits-kunde als nooit tevoren,' voorspelde *Die Zeit*, en *Der Spiegel* kopte: '8 mei: Een wond begint te zweren.'¹⁵ Tussen december 1984 en mei 1985 zouden de meest uiteenlopende groeperingen proberen om invloed uit te oefenen op het officiële beeld van (het einde van) de Tweede Wereldoorlog. En de categorisering van de groepen slachtoffers vormde een belangrijke inzet van de conflicten die volgden.

VERBODEN SLACHTOFFERS? SCHLESIEN BLEIBT UNSER!

Tot de kringen waarin de terugkeer van de CDU/CSU in de regering uitdrukkelijk begroet werd, behoorden de politieke organisaties van de *Vertriebenen*. Hun specifieke slachtofferervaringen waren tijdens de sociaal-liberale jaren steeds meer naar de achtergrond gedrongen, evenredig aan de groeiende erkenning van Duitse schuld en de voorrang voor joods slachtofferschap.¹⁶ Sinds het afsluiten van de *Ostverträge* met Moskou, Warschau en Praag begin jaren zeventig legde een groeiend deel van de Duitse bevolking zich neer bij het definitieve verlies van Pommeren, Oost-Pruisen en Silezië. De hevige protesten uit de hoek van de *Vertriebenenverbände* tegen de zogenoemde *Verzichtspolitiker* ('Volksverräter Willy Brandt, heraus aus unserem Vaterland!') leken een soort laatste opleving te zijn geweest.¹⁷ De Vertriebenenverbände verloren daarna aan invloed, de ledenaantallen slonken, terwijl hun gemiddelde leeftijd steeg. De integratie van de Vertriebenen in de Bondsrepubliek gold als gelukt en de jaarlijkse manifestaties van de verschillende *Landsmannschaften* kregen steeds meer het karakter van 'weerziens- en herinneringsbijeenkomsten met koffiekranjsjesatmosfeer' (*Die Zeit*).

Weinig herinnerde rond 1980 dus aan de revanchistische redevoeringen van de jaren vijftig en zestig. De overgebleven ijzervreters stonden met hun vasthouden aan de grenzen van 1937 tamelijk alleen in de rechtervleugel van (maar dus wel binnen) de CDU/CSU. Aansluiting bij andere conservatieven vonden ze vooral via het agressieve anticommunisme, waarmee hun verwerping van de Oder-Neißegrens gepaard ging. Onvermoeibaar benadrukten hardliners als de Sileziër Herbert Czaja en de Sudetenduitser Herbert Hupka, president en vice-president van de *Bund der Vertriebenen* en beiden lid van de Bondsdag (CDU/CSU), de voorlopigheid van de *Ostverträge* en de openheid van de 'Duitse kwestie'. In 1975 lieten ze zelfs door het *Bundesverfassungsgericht* bevestigen dat de vroegere Duitse gebieden in de grenzen van 1937 juridisch gezien nog steeds tot Duitsland behoorden, omdat er na 1945 door de Koude Oorlog nooit een echt vredesverdrag was gesloten.¹⁸ Maar hoe belangrijk deze uitspraak voor het zelfbeeld van de Vertriebenenverbände ook was, toch kwam de politieke wind tijdens de sociaal-liberale coalitie uit een andere, voor hen ongunstige hoek. Dus verwachtten de lobbyisten vanaf 1982 veel van de nieuwe conservatieve regering.¹⁹

En dat leek aanvankelijk geen ijdele hoop. In de eerste maanden van de nieuwe regering stond de 'ostpolitische' continuïteit herhaaldelijk ter discussie, alhoewel het altijd meer om opzetteljk vage formuleringen en gebaren ging dan om echt politiek handelen.²⁰ Politici van de CDU/CSU waren weer vaker te gast bij de Landsmannschaften en toen Kohl in september 1984 op de 'Duitslanddag' van het Vertriebenenverband in Braunschweig sprak, was het voor het eerst sinds zeventien jaar dat er een bondskanselier acte de présence gaf. Hierdoor kregen de vermeende koffiekranjsjes op eens weer een politieke lading. Kohl beloofde om het volgende jaar ook op het *Deutschlandtreffen* van de verdreven Sileziërs te komen.

Met zijn symbolische optreden plaatste Kohl een Duitse slachtoffergroep weer terug op het politieke podium, die daar al sinds zo'n vijftien jaar van was verdwenen. Hij deed dit niet zonder bedoelingen, zoals hij in september 1984 in de Bondsdag uitlegde. Conform zijn geschiedenispolitiek wilde Kohl de *Vertriebenen* enerzijds bedanken voor hun grote bijdrage aan de bondsrepublikeinse wederopbouw en hen anderzijds een hart onder de riem steken vanwege hun lijden na de oorlog. Dat Kohl dit een morele plicht voor iedereen vond, bleek uit de bijbelse metaforen ('Het hele volk moet het kruis van de verdrijving helpen dragen', 'Het recht op Heimat kan niet voor een bord linzensoep worden verpatst') en het historische pathos ('Wie probeert op dit vuur zijn kleine partijsoepje te koken, doet de grote maatstaf van de geschiedenis te kort'), die hij typisch genoeg ontleende aan een rede van Willy Brandt uit 1965.²¹

In de bladen van de *Vertriebenen* heerste tevredenheid over de nieuwe signalen, maar de linkse pers en politici registreerden ze met toenemende zorg. De spanning liep wat op totdat de onverwachte terugkeer van de *Vertriebenen* in de winter van 1984-1985 tot twee opeenvolgende politieke affaires leidde. Deze conflicten kunnen worden gezien als momenten van politiek-culturele onderhandelingen over de plaats van de *Vertriebenen* in de West-Duitse maatschappij van de jaren tachtig en over de politieke claims die zij (beter: sommigen van hen) uit hun slachtofferervaringen afleidden.

De eerste affaire ontstond eind december 1984. Terwijl de West-Duitse elites koortsachtig over de vorm van het ingewikkelde herdenken van 8 mei 1985 nadachten, maakte de Landsmannschaft van de Sileziërs het motto voor haar Deutschlandtreffen van 1985 bekend, waarvoor Kohl zijn deelname had beloofd. De slogan luidde: '40 Jahre Vertreibung – Schlesien bleibt unser!' Direct ging een golf van opschudding door de links-liberale pers. Dergelijke

taal was sinds de sociaal-liberale ontspanningspolitiek ongehoord, zeker wanneer de kanselier er door zijn aanwezigheid zijn goedkeuring aan zou verlenen. Alle ogen waren nu gericht op Kohl, voor wie er behoorlijke politieke schade dreigde. Pas toen hij dreigde zijn bezoek af te zeggen, werd het motto demonstratief pesterig veranderd in '40 Jahre Vertreibung – Schlesien bleibt unsere Zukunft im Europa freier Völker'. De open briefwisseling tussen Kohl en de Silezische voorzitter Hupka kon de linkse verontwaardiging niet wegnemen, omdat Kohl serieus op Hupka's provocerende standpunten inging. 'De coalitie Kohl/Hupka staat,' oordeelde *Die Zeit*: 'Een blamage voor Kohl, een fiasco voor de Ostpolitik, een triomf voor Hupka.'²²

En nauwelijks waren de protesten voorbij of de volgende brandhaard diende zich aan. Op 21 januari 1985 drukte het 'onafhankelijke weekblad' *Der Schlesier* een essay af met de titel 'Nachdenken über Deutschland'. De auteur liet in gedachten bondsrepublikeinse troepen naar Polen en Tsjechoslowakije marcheren, waarop de bevolking de Duitsers als bevrijders zou verwelkomen, Oostenrijk zich vrijwillig zou aansluiten en de Sovjet-Unie – bij een doortastend optreden van de Bondsregering – machteloos zou zijn en niet zou ingrijpen. 'Zo ongeveer zou de hereniging van Duitsland zich kunnen voltrekken,' lichtte de auteur toe.²³ De brede verontwaardiging over het absurde artikel sloeg om in onthutsing toen bleek dat auteur Thomas Finke slechts twintig jaar oud was en actief was in de CDU en de *Schlesische Jugend*. Deze jongeman kende zijn Heimat Silezië slechts van verhalen.

Geschrokken maakte de Bondsrepubliek front tegen de hersenspinsels van Finke. Deze werd direct uit de CDU en het *Schlesierverband* gezet, maar verschillende commentatoren vonden dat de schuldige daarmee wel erg gemakkelijk was gevonden. Wat Finke opschreef, was volgens de *Nürnberger Nachrichten* niet meer dan

‘de doorgedachte consequentie van al die pittige uitspraken waar de scherpslijpers onder de verdrevenen jarenlang de boer mee op gingen’.²⁴ Zo raakten de ‘revanchistische’ denkbeelden uit de wereld van de Vertriebenenverbände in de vuurlinie, want het geval Finke bewees volgens velen welke kwade gevolgen iemands vorming in de nationalistische en anticomunistische kringen van de *Bund der Vertriebenen* kon hebben.

De beide schandalen – ‘Silezië blijft van ons’ en Thomas Finke – brachten de gevolgen van de verdrijvingen na jaren van relatieve stilte begin 1985 weer op de agenda. Uit het Oostblok klonken als vanouds weer verwijten van revanchisme. ‘Plotseling, uit het niets, waren ze er weer: de Vertriebenen,’ stelde *Die Zeit* verbaasd vast. ‘Had de regeringswisseling in Bonn hen soms ook weer aan de politieke oppervlakte gespoeld?’²⁵ Het resultaat was ten eerste dat in de maanden erna de aandacht voor de verdrijvingen in pers en publiciteit enorm steeg. Zo bracht *Der Spiegel* kort voor het gewraakte Deutschlandtreffen van de Sileziërs in juni 1985 (inderdaad met Kohl) een special over het onderwerp. Naast een vernietigende kritiek op de actuele reanimatie van revanchistische emoties was daarin ook aandacht voor de concrete verhalen van de verdrijvingen zelf en voor hun slachtoffers aan Poolse en Duitse zijde. Het wetenschappelijk tijdschrift van de Bundeszentrale für politische Bildung besteedde een themanummer aan de verdrevenen en hun integratie. Eveneens in 1985 verscheen bij Fischer Verlag de tot op heden veel geciteerde documentatie *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*, die aan de groeiende belangstelling tegemoet kwam en ook plaats bood aan herinneringen van Vertriebenen zelf. Redacteur Wolfgang Benz van het *Institut für Zeitgeschichte* bewaarde een precair evenwicht tussen de zakelijkheid van het wetenschappelijke en de normativiteit van het politieke discours.²⁶

Een tweede gevolg van de affaires was echter ook een aantal duidelijke grenzen werden getrokken, zoals de verandering van het motto en de uitsluiting van Finke laten zien. Herbert Czaja registreerde in februari 1985 een toenemende ‘klopjacht op verdrevenen en hun vertegenwoordigers’.²⁷ Er kwam weliswaar kortstondig meer aandacht voor slachtofferervaringen van Vertriebenen, maar dit gebeurde wel binnen de nieuwe en discursieve grenzen van het discours. Voorwaarde voor het publieke spreken over Duits lijden en verlies was steeds dat expliciet werd benadrukt dat ‘de verschrikkingen van Auschwitz en Dresden geen parallellen zijn’ en dat eerst de ‘directe voorgeschiedenis van de verdrijvingen’ werd behandeld, namelijk ‘de nationaal-socialistische rassen- en oostpolitiek’.²⁸

Een derde resultaat van de affaires was dat de Vertriebenen vooral via provocaties van rechtse activisten in het nieuws waren gekomen. Ondanks sussende commentaren dat ijzervreters als Hupka en Czaja nauwelijks nog een achterban hadden, werd het thema Vertreibung hierdoor toch weer met conservatief revisionisme geïdentificeerd. Zoals de strengere discoursregels aantoonde, liepen verwijzingen naar slachtofferervaringen al snel gevaar tot dit kamp te worden gerekend. Tussen de posities van de politieke leiders van de verdrevenen aan de ene kant en de geldende voorrang voor slachtoffers van de holocaust aan de andere kant bestond nauwelijks een zelfstandige ruimte om op eigen voorwaarden over de eigen herinneringen aan vlucht, verdrijving en verlies te spreken.²⁹ De ietwat paradoxale slotsom luidt dus dat de aandacht voor het onderwerp groeide, maar de taboesfeer niet verdween.

SLACHTOFFERS IN UNIFORM? DE WAFFEN-SS ERS VAN BITBURG

Min of meer gelijktijdig met de ophef over de Silezische affaires waren de interne voorbereidingen voor de 8ste mei begonnen. Na

het indrukwekkende gebaar met Mitterrand de graven van Verdun wilde Kohl een dergelijk verzoeningssymbool ook (en juist) ter gelegenheid van het veertigjarige einde van de Tweede Wereldoorlog. Zo zou een herhaling van 'Normandië', waar Kohl thuis moest blijven, voorkomen worden en in plaats daarvan zou West-Duitslands nieuwe rol als bondgenoot van de vroegere geallieerden gedemonstreerd kunnen worden. Kohl nodigde eind november 1984 niemand minder dan de Amerikaanse president Ronald Reagan uit om in mei 1985 naar Duitsland te komen voor een groot gebaar van verzoening. Reagan nam de uitnodiging onmiddellijk aan. Deze afspraak tussen Kohl en Reagan was het begin van een politieke controverse over het herdenken die als de 'Bitburg-affaire' bekend is geworden. Inzet van het conflict waren nieuwe conservatieve pogingen om de aandacht op de successen van de Bondsrepubliek te richten, in plaats van op de misdaden van het Derde Rijk, en om de categorie van slachtofferschap op te rekken, dit keer met Wehrmachtsoldaten.³⁰

Het nieuws over Reagans bezoek werd begin 1985 bekendgemaakt, en meteen was er onrust, want Kohls oorspronkelijke plan om samen een voormalig concentratiekamp te bezoeken – Dachau werd genoemd – was weer geschrapt.³¹ Reagan lichtte dit besluit voor de Amerikaanse pers toe en gebruikte daarbij nogal wat ongelukkige uitdrukkingen. Zo moest het bij het herdenken van het einde van de oorlog niet gaan om 'het opwekken van allerlei herinneringen', maar om het vieren van de nieuwe vrede en vriendschap. Bovendien waren er van de Duitsers vast nog maar 'erg weinig in leven die zich de oorlog nog kunnen herinneren, en zeker geen die destijds volwassen waren of er op een of andere manier aan hebben deelgenomen'. Het schuldgevoel dat de Duitsers volgens Reagan werd opgedrongen, vond hij 'onnodig'.³² Dit commentaar was tegenover de overlevenden van de holocaust op zijn

best tactloos, en op het punt van de niet meer levende soldaten zeker onjuist, maar het was slechts een kleine voorbode van wat komen ging. Reagan moest na ongeruste reacties een paar dagen later duidelijk maken dat hij wel degelijk vond dat de holocaust nooit mocht worden vergeten.

De keuze voor de plaats van de verzoeningsceremonie viel onder persoonlijke invloed van Kohl op een militaire begraafplaats bij het stadje Bitburg in de Eifel. Hier bevinden zich de graven van zo'n 2000 soldaten, die voornamelijk in de laatste oorlogsmaanden waren gesneuveld. Reagan en Kohl zouden er een krans leggen. Voor Bitburg sprak naast de goede bereikbaarheid ook dat er een Amerikaanse luchtmachtbasis gevestigd was. Bitburg was, zoals Kohl later toelichtte, een 'stad die bijna in symbiose leeft met haar Amerikaanse garnizoen. [...] Daar spreken ze niet alleen over partnerschap, maar geven ze er elke dag invulling aan.' Bovendien kon er daar een ontmoeting georganiseerd worden met de nieuwe generatie NAVO-soldaten 'die de zin moeten kennen van hun dienst voor de vrijheid en de verdediging van de vrede'.³³ Het was duidelijk dat de succesvolle bondsrepublikeinse ontwikkeling ná de capitulatie meer prioriteit had dan het herdenken van de donkere gebeurtenissen ervoor.

Op 11 april onthulde Reagan het nadere programma van zijn reis. De reacties op het bezoek aan de begraafplaats waren in Amerika zeer kritisch. Amerikaanse veteranen waren verbolgen over het eerbetoon aan de voormalige vijand. En natuurlijk werden er alom zeer grote vraagtekens geplaatst bij de dubieuze beslissing om het herdenken van de slachtoffers van de holocaust in Dachau uit het programma te schrappen, en nu wel een krans bij gesneuvelde Wehrmachtsoldaten te gaan leggen. Het schandaal was compleet toen een paar dagen later bleek dat de organisatoren bij hun voorbereidende verkenningen in Bitburg 49 graven van Waffen-ss'ers

over het hoofd hadden gezien. De gedachte dat hun president een krans zou leggen op een plaats waar leden van de ss lagen, was voor veel Amerikanen een 'obscentiteit' (*The Washington Post*).³⁴

Vanaf dit moment regende het protesten; Reagan was geïsoleerd en moest een zware binnenlandse crisis doorstaan. Op 19 april richtte de joodse schrijver en Auschwitz-overlevende Elie Wiesel zich op tv rechtstreeks tot Reagan: 'Die plek, meneer de president, is niet uw plek. Uw plek is bij de slachtoffers van de ss.'³⁵ Van de weeromstuit besloot het Witte Huis om toch ook een concentratiekampmonument in het programma op te nemen, maar het snel ingelaste bezoek aan Bergen-Belsen kon het evenwicht nauwelijks meer herstellen. Sterker nog, met nieuwe uitgliders gooide Reagan olie op het vuur. Dat hij bleef herhalen dat het hem niet om het verleden maar om heden en toekomst ging, was nog tot daaraan toe, maar hij bevestigde de bangste vermoedens van zijn critici met de opmerking dat 'er niks mis is met een bezoek aan die begraafplaats van jongemannen, die ook slachtoffers van het nazisme zijn. Zij waren slachtoffers, net zo zeker als de slachtoffers in de concentratiekampen, ook al vochten ze in een Duits uniform.'³⁶ Met deze zinnen bracht Reagan deze revisie van de herinneringscultuur kernachtig tot uitdrukking, maar het expliciete gelijkstellen van daders en slachtoffers ging velen te ver. Tientallen senatoren en honderden leden van het Huis van Afgevaardigden ondertekenden petitie om hun president van het bezoek aan Bitburg af te houden. Zonder succes, want eind april reisde Reagan toch af.

De eenvoudigste oplossing was voor Reagan zonder meer geweest om Bitburg af te zeggen en te vervangen door een minder controversiële plek. Dit was wat zijn adviseurs hem aanrieten en wat zijn critici eisten, maar Reagan hield vast aan Bitburg. En hoewel hij dit publiekelijk steeds als zijn eigen standpunt verkocht, was

al in april 1985 voor velen duidelijk dat het vooral gebeurde op aandringen van Helmut Kohl. De protesten waren in de Bondsrepubliek aanvankelijk nog enigszins beperkt gebleven. De Wehrmacht was hier – anders dan in de Verenigde Staten – geen synoniem met het kwaad. En in tegenstelling tot de doodshoofddivisies van de ss, had de Waffen-ss de reputatie van een 'normale' frontdivisie.³⁷ Maar door de internationale ophef werd 'Bitburg' uiteindelijk ook in West-Duitsland een hoogoplopend conflict, dat niet alleen, zoals Jan-Holger Kirsch oordeelt, 'paradigmatisch' was voor de West-Duitse herinneringscultuur van de jaren tachtig, maar vooral ook voor de stijl en het programma van kanselier Kohl.³⁸ Uit de gebeurtenissen blijken ten minste drie belangrijke ingrediënten van zijn geschiedenispolitiek.

Ten eerste illustreert het conflict om Bitburg dat het gerechtvaardigd is om te spreken van 'de geschiedenispolitiek van Helmut Kohl'. Het plan van een verzoenend gebaar met Reagan kwam van Kohl zelf en was niet afgesproken binnen de regering of met bijvoorbeeld bondspresident Richard von Weizsäcker. Ook de uitvoering geschiedde geheel in de persoonlijke stijl van Kohl. Het ging bij het bezoek aan Bitburg om een afspraak tussen twee mannen. Dit was ook de reden dat Reagan steeds voet bij stuk hield.³⁹ In de weken dat hij onder vuur lag, overtuigde Kohl hem er via brieven en telegrammen steeds opnieuw van dat 'Bitburg' ondanks alles juist was. Kohl voerde aan de ene kant politieke argumenten aan, zoals de schade die de Duits-Amerikaanse betrekkingen zouden oplopen als Reagan zich terugtrok, en het succes dat dat voor de propaganda van de Sovjet-Unie zou zijn. Hij wist Reagans staf er zelfs van te overtuigen dat zijn kanselierschap gevaar liep als Reagan zijn toezegging zou intrekken. En aan de andere kant presenteerde Kohl morele argumenten, die de Duitse soldaten van hun slechte reputatie moesten bevrijden. Reagans

minister van Buitenlandse Zaken George Shultz herinnert zich een brief waarin Kohl aan 'Dear Ron' uitlegde dat de begraven soldaten vooral jonge dienstplichtigen waren, die in de laatste dagen van de oorlog gesneuveld waren. Ook de in Bitburg begraven Waffen-ss'ers waren jong en dienden aan het einde van de oorlog als gewone soldaten. 'Op de leeftijd van achttien of negentien, zei Kohl, hadden ze geen keuze waar de dienstplicht hen heen zou voeren. Moesten die paar graven van die jongemannen van toen, vroeg de kanselier aan de president, voor ons echt als een excuus dienen om veertig jaar later niet alle doden van de Tweede Wereldoorlog samen te eren?' Shultz bericht dat Kohls brief een enorme invloed had en dat 'president Reagen diep was aangedaan door de kracht en de hartstocht van Kohls denkbeelden'.⁴⁰ Hiermee wordt ook duidelijk waar Reagan de tekst voor zijn uitspraak 'They were all victims' vandaan had.

Dat Kohl deze politiek van symbolische verzoening min of meer op eigen titel voerde, betekent niet dat hij daarbij geen steun kreeg. Integendeel, conservatievere media als de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* stonden vierkant achter de plannen voor het bezoek aan Bitburg. En de regeringspartijen CSU/CDU en FDP stemden moties van de oppositie demonstratief weg. Opvattingen over de 'saubere Wehrmacht' waren nog wijd verbreid. Wel betekent de persoonlijke inzet van Kohl dat 'Bitburg' in de pers als zijn project werd beschouwd en dat de discussie zich in Duitsland opnieuw op zijn persoon concentreerde, net zoals tijdens zijn reis naar Israël, de handdruk met Mitterrand en zijn aanwezigheid bij de Sileziërs. Opnieuw zette Kohl zijn plannen stug door, tegen groeiende tegenstand in. Zijn Amerikaanse partners spraken geïrriteerd over 'Kohls onbuigzame ijzeren wil'.⁴¹

Ten tweede is Bitburg typisch voor het programma en de intenties van Kohls geschiedenispolitiek. Aan de ene kant moesten

de tijd na 1945 en de blik naar de toekomst meer aandacht krijgen. Het gebaar tussen Kohl en Reagan zou het nieuwe tijdperk van verzoening en vriendschap symboliseren. Een Duitse regeringswoordvoerder meldde: 'De veertigste verjaardag – dat is niet alleen de tijd tot 1945, maar ook van 1945 tot 1985', waarna hij volgens *Der Spiegel* off the record mompelde: 'Dat is toch het top-punt, dat we veertig jaar na het einde van de oorlog nog door concentratiekampen moeten gaan lopen.'⁴² Maar naast het bewuste testen van de grenzen van het historische discours ging het veel conservatieven ook om het testen van de transatlantische relaties: in hoeverre werd de Bondsrepubliek eindelijk als een volwaardige partner erkend, en in hoeverre was Reagan bereid om aan de zijde van Kohl te staan?

Aan de andere kant ging Kohls politieke programma over geschiedenis gepaard met het vervagen van de grenzen tussen daders en slachtoffers. Met name het uitbreiden van de categorie slachtoffers zou tot gevolg hebben dat de Duitsers min of meer met terugwerkende kracht medeslachtoffers van de nazi's en Hitlers oorlog zouden worden, samen met de nieuwe bondgenoten. Nergens wordt dit duidelijker dan in de argumenten waarmee Kohl (naar eigen zeggen) Reagan in een laatste telefoongesprek overhaalde om toch naar de graven van Wehrmachtsoldaten te komen: 'De druk die op hem werd uitgeoefend, was bijna tastbaar, ik merkte ook de afkeer van zijn vrouw Nancy tegen het bezoekprogramma. [...] Ik vertelde hem dat het erebataljon uit parachutespringers van de Saarlandbrigade bestond. Kon ik van de soldaten van deze generatie verwachten om dienst te doen in de NAVO als de president van de Verenigde Staten niet in staat zou zijn om de gevallen te eren? Aan de andere kant van de telefoonlijn was het een moment lang stil. Na een korte pauze zei Ronald Reagen tegen me, en dat zal ik nooit vergeten: "Ik zeg de reis niet af, ik zal komen."⁴³ De

strikvraag waar Reagan zo stil van werd, projecteerde de NAVO-identiteit ongemerkt terug op de Wehrmacht. Doorgeredeneerd zouden de gevallen ss-strijders van Bitburg onder Reagans verantwoordelijkheid hebben gestaan.

In de Bondsdag mondde Kohls verdediging uit in de creatie van een algemene categorie oorlogsslachtoffers, waartoe alle doden behoorden – als slachtoffers van Hitler: ‘We willen op de begraafplaats in Bitburg de oorlogsdoden herdenken die in de door Hitler ontketende oorlog in heel Europa en daarbuiten moesten sterven, en ook de Duitsers die Hitler de oorlog in gedwongen heeft en die hun leven lieten.’ Het plan was dus om ‘de gevallen van alle volkeren te eren, niet alleen de gevallen van ons volk, niet alleen de gevallen jonge Amerikanen, maar alle slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog’.⁴⁴ Ongeacht nationaliteit, functie en gedrag, aldus de subtekst, was eigenlijk iedereen slachtoffer van deze ‘barbaarse’ oorlog geweest. Voor daders was – buiten Hitler – geen plaats.

Dat in deze mistige slachtoffercategorie oorlogsdoden ook Duitse soldaten een plekje kregen, sprak een groot deel van de West-Duitse samenleving in de jaren tachtig zeer aan.⁴⁵ Desondanks ging het hier om een wankel evenwicht. Veel protest was er bijvoorbeeld tegen de aartsconservatieve fractieleider van de CDU/CSU, Alfred Dregger, die een open brief had gestuurd aan Reagans tegenstanders in de Amerikaanse Senaat. Dreggers argumentatie is een treffend voorbeeld van de vulgarisaties die in Kohls kielzog ontstonden. Niet zonder trots stelde Dregger zich voor als iemand die aan het einde van de oorlog op 24-jarige leeftijd Silezië had helpen verdedigen tegen het oprukkende Rode Leger, maar ook verlies had geleden. ‘Mijn enige broer, Wolfgang, is in 1944 aan het Oostfront in het omsingeld gebied in Koerland omgekomen, ik weet niet hoe. Hij was een keurige jongeman, zoals de meeste van mijn kameraden.’ Dus als de senatoren het ‘nobelegebaar’ van hun president zou-

den dwarsbomen, zou dat een belediging van zijn gevallen broer en zijn kameraden zijn. Dregger claimde een slachtofferstatus voor zichzelf (broer verloren), de Wehrmacht (heroïsche maar vergeefse strijd tegen het Rode Leger, beschaafde jongens die een onbekende dood stierven) en uiteindelijk ook voor het hele Duitse volk, ‘dat twaalf jaar lang aan een bruine dictatuur was onderworpen.’⁴⁶ Dergelijke redeneringen deden denken aan de West-Duitse herinneringscultuur van de jaren vijftig, met dit verschil dat ze dertig jaar later veel weerstand opriepen. In het parlement pareerde Peter Glotz (SPD) woedend: ‘Wilt u echt proberen te verhullen dat maar een kleine en vreselijk gedecimeerde minderheid van Duitsers werd onderworpen, terwijl miljoenen van hen Hitler hebben gekozen en hem tot ver in de Tweede Wereldoorlog ook als Führer geaccepteerd hebben?’⁴⁷

Een ander mechanisme om de Duitse soldaten tot martelaren van de goede zaak te verheffen bood het anticommunisme. Ook bij Dregger mocht de toevoeging dat het Duitse volk nu ‘sinds veertig jaar aan de kant van het Westen staat’ niet ontbreken, waardoor de Duitse expansieoorlog een soort voorloper werd van de westerse strijd tegen het communisme. Zo reproduceerde Dregger volgens zijn critici uiteindelijk nazi-propaganda, en ook daarmee overschreed hij een grens die streng bewaakt werd. Achteraf blijft het opvallend hoezeer de Koude Oorlog nog in 1985 zijn stempel op geschiedenispolitieke affaires als ‘Bitburg’ drukte. De *FAZ* schreef dat de hele herdenkingsgolf van 8 mei een ‘gerichte politieke geschiedeniscampagne van Moskou’ was en dat de Bondsrepubliek zich ‘nooit meer’ kunstmatige herdenkingen mocht laten opdringen.⁴⁸

De slachtofferstatus van gewone Wehrmachtsoldaten was in West-Duitsland in de jaren tachtig voor de meesten geen probleem, zolang hun strijd niet verheerlijkt werd (zoals door Dreg-

ger) en zolang de slachtoffers van de holocaust een zekere voorrang kregen. Wel omstrede was de status van de ss. In de Bondsrepubliek gold het als niet meer dan redelijk om tussen de verschillende ss-afdelingen een onderscheid te maken, hoewel sommigen wel aanvoelden dat dat voor het buitenland, en zeker voor de overlevenden van de holocaust, misschien wat te veel gevraagd was. Maar Kohl stelde zijn slachtoffercategorie zonder meer ook voor de Waffen-ss'ers van Bitburg open: 'Veel van deze bloedjonge soldaten hadden [...] geen enkele kans om het oproepingsbevel van de Waffen-ss te ontlopen. [...] Van de 49 ss-soldaten, die met hun naam op de grafstenen van de begraafplaats genoemd worden, waren er op de dag van hun dood 32 jonger dan 25 jaar. We hebben het vandaag over gesneuvelden in de leeftijd van 17, 18, 19 jaar. [...] Zij zijn gestorven – hun was slechts een kort leven gegund – in een barbaarse oorlog.' De linkse opvattingen dat de ss en – volgens radicalen – ook de Wehrmacht collectief tot de groep daders behoorden, noemde Kohl 'ongedifferentieerde oordelen', 'onverdraaglijke collectieve beschuldigingen' en 'geschiedvervalsing'. Met betrekking tot de Waffen-ss sprak Kohl opeens van de 'plicht tot een gedifferentieerd denken en oordelen in de geschiedenis', wat opmerkelijke woorden waren voor iemand die juist werkte aan één ongedifferentieerde slachtoffercategorie van oorlogsdoden.⁴⁹ In het gepolariseerde debat was nauwelijks ruimte voor tussenposities. Ook iemand als Günter Grass, die – naar we nu weten – de ambivalenties van de laatste lichtung Waffen-ss'ers uit eigen ervaring kende, trok fel van leer tegen de bondskanselier. Alhoewel het maar zeer de vraag is of hij met een coming-out in de trend van: 'ik had daar ook tussen kunnen liggen' de fronten daadwerkelijk had kunnen overbruggen – de publieke ophef zou bepaald niet geringer zijn geweest dan twintig jaar later – bevestigde Grass door zijn harde morele kritiek op Kohls optreden de onverzoenlijke tegenstellingen.⁵⁰

Het niveau van dit debat zonk dramatisch toen eind april duidelijk werd dat Kohls versie van de onschuldige dienstplichtigen lang niet voor alle ss'ers van Bitburg opging. *The New York Times* berichtte dat enkelen van hen lid waren van beruchte divisies die wel degelijk hadden deelgenomen aan moordpartijen. De conservatieven argumenteerden nu steeds dogmatischer ('een graf is een graf'), en ook met antisemitische ondertoon. CDU-politici schreven in de *FAZ* dat soldaten na veertig jaar niet het slachtoffer van een 'selectie onder gevallen' mochten worden, hetgeen terecht als een smakeloze verwijzing naar de selecties in de concentratiekampen werd weggehoond en uiteindelijk als een soort bankroetverklaring voor de pogingen van het oprekken van het slachtofferschap kan worden gezien.⁵¹ Maar tegen deze tijd hadden de aanhoudende protesten het symbool Bitburg sowieso al van zijn verzoeningskracht beroofd.

En dat is ten slotte een derde kenmerk van Kohls vroege geschiedenispolitiek: ze werkte in veel opzichten averechts. 'Bitburg werd een symbool van ressentiment in plaats van een symbool van verzoening', zoals Charles Maier schreef.⁵² Al voor het bezoek van Reagan werd duidelijk dat Kohl het tegendeel had bereikt van wat hij wilde, en dus is de Bitburg-affaire een typische illustratie voor het feit dat ook geschiedenispolitiek onbedoelde gevolgen kunnen hebben. Niet zonder leedvermaak stelde de *Frankfurter Rundschau* vast dat Kohl met zijn verlangen om 'vooruit te denken' tegengestelde effecten opriep, en dat er nu overal ter wereld 'veel meer over Duitsers, de ss en de nazi-gruwelen werd geschreven dan er bij een historisch evenwichtig bezoekprogramma zou zijn gebeurd'.⁵³

De tour van Reagan en Kohl vond plaats op 5 mei en begon met een bezoek aan Bergen-Belsen. De politie hield demonstranten op afstand en vertegenwoordigers van de joodse gemeenschap waren uit protest weggebleven om een eigen herdenkingsbijeen-

komst te houden. Reagan hield een korte toespraak met religieus karakter en citeerde uit het dagboek van Anne Frank. Het omstreden bezoek aan de begraafplaats in Bitburg werd aansluitend teruggebracht tot een protocollair minimum: het duurde slechts enkele minuten, er werden geen redevoeringen gehouden, en de kranslegging en de symbolische handdruk waren gedelegeerd aan twee bejaarde generaals uit de Tweede Wereldoorlog, een Duitse en een Amerikaanse. Het geheel kreeg iets stiekems. De grafstenen van de Waffen-ss werden zorgvuldig buiten beeld gehouden. De toespraken volgden op de naburige Amerikaanse luchtmachtbasis. Kohl waardeerde het bezoek aan de begraafplaats als een 'uitdrukking van diepe vriendschap' en noemde het stadje Bitburg met zijn Amerikaanse garnizoen een symbool van verzoening. Reagan sprak van zijn 'diepe en tegenstrijdige emoties' en toonde zich nog onder de indruk van Bergen-Belsen. Maar hij elimineerde weer elk onderscheid tussen de Duitse en Amerikaanse strijd, en noemde de beide aanwezige generaals 'oorlogshelden' die tot 'de dappersten van de dapperen' van hun land hadden behoord. Verder bevestigde hij het beeld van de 'totalitaire dictatuur van één man' en herinnerde hij eraan dat 'de strijd om vrijheid nog niet afgelopen is, want tot op heden is nog steeds een groot deel van de wereld gevangen in het totalitaire duister'.⁵⁴ Aan het eind van de dag, zo herinnert Kohl zich, hadden beiden 'een goed gevoel' over de ceremonie op de begraafplaats.⁵⁵ Dat kon niet iedereen hen nazeggen.

Terwijl de *FAZ* en *Die Welt* de kranslegging expliciet goedkeurden en van moedige solidariteit onder coalitiepartners vonden getuigen, kreeg Kohl van gematigde en linkse media de volle laag vanwege de 'aaneenschakeling van pijnlijkheden', waarin hij Reagan meesleurde: volgens *Der Spiegel* was het theater van Bitburg een grote verzameling absurditeiten.⁵⁶ De *Süddeutsche Zeitung* bekri-

tiseerde dat de ceremonie in Bitburg met Reagan van hetzelfde type was als die in Verdun met Mitterrand, en dus de indruk wekte dat het om soortgelijke oorlogen ging.⁵⁷ Het begrip 'Schlußstrich' vierde hoogtij. Ook mensen die het erop hielden dat er geen opzet maar vooral tactloosheid in het spel was, deed Kohls optreden denken aan de bekende olifant in een porseleinkast. Talloze cartoons dreven de spot met het optreden van Kohl en Reagan.

Hoewel een meerderheid van de bevolking akkoord ging met het opwaarderen van de gesneuvelde soldaten (volgens opinieonderzoek vond 70 procent van de bevolking de ceremonie juist en 17 procent onjuist), was het uiteindelijk de kritiek die het beeld van Bitburg bleef bepalen. Daarom luidt de conclusie in de literatuur eenstemmig dat de conservatieve pogingen om de hegemonie in de West-Duitse herinneringscultuur te herwinnen voorlopig mislukt waren. Hetzelfde geldt voor Kohls pogingen om de Duitse slachtoffers mee te nemen in de nieuwe jumbocategorie 'oorlogsdoden'. De Berlijnse historicus Constantin Goschler concludeert dat het vooral de heftige publieke protesten waren, die illustreerden hoezeer de tijden sinds de jaren vijftig waren veranderd: 'De vroegere precaire balans tussen slachtoffers van Duitsers en Duitse slachtoffers liet zich niet meer actualiseren.'⁵⁸ Maar hoe het op 8 mei nu wel moest, bleef hoogst omstreden.

VERDRONGEN MISDADEN EN VERGETEN SLACHTOFFERS.

GRAVEN OP HET 'GESTAPO-GELÄNDE'

De West-Duitse herinneringscultuur stond in de vroege jaren tachtig niet alleen vanuit conservatieve zijde onder druk. Ook vanuit de verre linkerkant van het politieke spectrum klonk kritiek. Overal in het land waren politiek bewuste amateur-historici in *Geschichtswerkstätten* bezig om via oral history, wijkgeschiedenis en *Alltagsgeschichte* het verleden van onderop ('radicaaldemocratisch')

te ontsluiten. Sommige kringen uit de protest- en vredesbeweging zagen hierin een inspiratiebron voor het verzet tegen de in hun ogen reactionaire West-Duitse maatschappij en alle officiële geschiedenispolitiek. Nadat de grote West-Berlijnse *Geschichtswerkstatt* het herdenkingsjaar 1983 al had opgeluisterd met een geheel eigen programma van maatschappijkritische tentoonstellingen en stadswandelingen (motto: ‘50 Jahre Machtübergabe’ in plaats van ‘Machtübernahme’),⁵⁹ zocht een aantal verenigingen op 5 mei 1985 met een opmerkelijke actie de publieke aandacht. Niet toevallig precies tegelijk met ‘Bitburg’ gingen in West-Berlijn op een braakliggend grondstuk midden in de stad de spades in de grond om te graven naar verdrongen verleden.

Het stuk verlaten land naast de Martin-Gropius-Bau aan de Muur, waar zo’n vijftig mensen de schop ter hand namen, was de plek van het vroegere Prinz-Albrecht-Palais, waar in het Derde Rijk het hoofdkwartier van de Gestapo, het Reichssicherheitshauptamt, was gevestigd.⁶⁰ Het door bommen beschadigde gebouw was in de jaren vijftig stilzwijgend afgebroken, en toen in 1961 de Muur langs het perceel werd gebouwd, lag het ineens niet meer midden in de oude rijkshoofdstad, maar in een uithoek van West-Berlijn. Jarenlang was het in gebruik als stortplaats voor puin en later werd het een crossbaan. De geschiedenis van het perceel leek vergeten te zijn, totdat actiegroepen van burgers en kunsthistorici er in de jaren zeventig de aandacht weer op vestigden. Tijdens de Pruisententoonstelling in de Gropius-Bau (1981) werden er de eerste borden neergezet, en in het jaar daarop diende de West-Berlijnse SPD een motie in om op het perceel een ‘gedenkteken voor de slachtoffers van het fascisme’ te bouwen.

Het West-Berlijnse CDU-FDP-stadsbestuur stond begin jaren tachtig niet open voor een historisch debat over de centrale rol van Berlijn in het Derde Rijk, en zat dus behoorlijk met deze lastige

‘schandvlek’ in zijn maag. Let wel: schandvlek vanwege de rommelige toestand, niet vanwege de geschiedenis van het perceel. Zonder verdere discussie schreef men in 1983 een prijsvraag uit voor de vormgeving van het stuk grond. De onwil om de historische betekenis van de plek te erkennen, sprak uit de wens dat er een mix moest komen van een monument en een park. Het winnende ontwerp was een ‘verzegeling’ van het perceel door een reusachtige gietijzeren plaat met daarop bomen en de contouren van de vroegere bebouwing. Critici dreven de spot met dit overduidelijke dek-sel op de doofpot. Nog meer argwaan volgde toen het stadsbestuur besloot dit ontwerp toch niet uit te voeren – boze tongen beweerden dat er een samenhang bestond met de plannen van Kohl om in het aanpalende Gropius-Bau zijn Deutsches Historisches Museum te vestigen. Begin 1985 was er op het terrein nog niets gebeurd en drongen slechts groepen burgers aan op het ontsluiten ervan. De ‘Aktion Nachgraben’, waar zij in demonstratieve afwijzing van ‘Bitburg’ op dezelfde 5de mei de aandacht mee zochten, was daar een voorbeeld van. Ze diende om te herinneren aan de heldhaftige linkse verzetsstrijders die in de martelkelders van de Gestapo werden mishandeld en vermoord, en om te verhinderen dat er gras over het verdrongen verleden zou groeien.⁶¹ Dat slechts enkele West-Berlijnse kranten notie namen van de actie was tekenend voor de verhoudingen in de historische discussie, maar er werd verder ook niets bijzonders opgegraven.

Uit protest tegen de ontwijkende politiek van het stadsbestuur hadden burgergroepen en de West-Berlijnse *Geschichtswerkstatt* in 1983 de vereniging *Aktives Museum* opgericht. De voorzitter stuurde aan op confrontatie en wees daarbij ook op de vergeten daders: ‘Het nooit verwerkte verleden, honderd maal verloochend en verzwegen, kwam steeds opnieuw tevoorschijn en werd zo bestanddeel van het West-Duitse heden. Een echte confrontatie met het ter-

reurregime dat zich het Derde Rijk noemde, heeft nooit plaatsgevonden; zijn karakter bleef onbegrepen. De slechte gewoonte ontstond om de nationaal-socialistische dictatuur moreel te vervloeken, maar in geen geval rationeel te verklaren; de misdaden te veroordelen, maar de misdadigers niet.⁶² Tegelijk registreerden de leden van Aktives Museum overal in de bondsrepublikeinse maatschappij nieuwe fascistische tendensen en rechts-radicalen dreigingen die door de regering zouden worden gesteund, zoals het opwaarderen van de Waffen-ss door Kohl.⁶³ De aandacht voor het verleden was dus direct politiek gemotiveerd en kwam voort uit de zorgen van de linkse protest- en vredesbeweging.

Vanuit deze motivatie, die de strijd tegen de nazi's vrij expliciet tot in het heden verlengde, eiste Aktives Museum de bouw van een 'nationale gedenk- en studieplaats van Europese betekenis' op het Gestapo-Gelände.⁶⁴ De gedenkplaats zou aan de slachtoffers van het fascisme gewijd zijn, en het was wel duidelijk, dat daarmee andere slachtoffers bedoeld waren dan de Vertriebenen of de Wehrmacht. Desondanks bleven de concepten van Aktives Museum op dit punt vaag, ondanks de eigen ambitie om duidelijke taal te spreken over het Derde Rijk.⁶⁵ Aan welke slachtoffers een hier geplaatste gedenkplaats precies zou moeten herinneren, werd niet nader uitgewerkt. De favoriete groep van Aktives Museum waren in elk geval de (linkse) verzetsstrijders, die in het conservatieve tijdsgewricht te weinig aandacht kregen en in wier traditie men zichzelf zag. Het hoofdkwartier van de Gestapo werd voorlopig vooral geassocieerd met kelders waar politieke tegenstanders uit Berlijn gefolterd werden, en minder met de hier eveneens georganiseerde vervolging van joden in heel Europa.⁶⁶

Het eigenlijke programma van Aktives Museum was dan ook meer de studieplaats die bij de gedenkplaats zou moeten worden aangesloten. 'We noemen het een actief museum omdat het meer

wil zijn dan een paviljoen met wat historische foto's en documenten. Het is een centrum van informatie, een plek van politieke educatie, een geschiedeniswerkplaats en ontmoetingsplek in één.' Hieruit sprak een fundamenteel andere omgang met het verleden dan uit de conservatieve pogingen om de bondsrepublikeinse herinneringscultuur opnieuw te ordenen. Het 'foute' verleden moest volgens deze kringen niet afgesloten en overwonnen worden. Integendeel, juist voor de komende generaties moest de herinnering aan het nationaal-socialisme opgeslagen, bestudeerd en verspreid worden. 'Spurensicherung' was het toverwoord: het verzamelen van sporen, of zelfs, even doorgedacht, van bewijzen: 'Nodig is een archief waar materiaal bewaard wordt dat we voor wijktoontstellingen verzameld hebben om de jongste geschiedenis naar de straat terug te halen en voor nakomelingen tastbaar te maken; een mediatheek waar de nazi-tijd en zijn gevolgen gedocumenteerd worden; tentoonstellingsruimtes waar de bezoekers zich kunnen informeren over de misdaden die hier een aanvang namen; werkplaatsen [...]; een communicatiecentrum [...]'⁶⁷ Op dit punt keerde hun werk zich met volle kracht tegen de afgelopen veertig jaar van zwijgen en verdringen: ook hierin lag de symboliek van de dubbele actie op de 5de mei. Terwijl twee generaals elkaar over de Bitburgse oorlogsgraven de verzoenende hand reikten – een soort rituele afsluiting – werd het begraven verleden in West-Berlijn juist weer opengewroet. In het verwijderen van zandlagen lag ook een groot verwijt aan eerdere generaties, en zo ging het de activisten – net als Kohl, maar in omgekeerde zin – ook om de geschiedenis van na 1945.

Opvallend is dat deze Berlijnse plek rond 1985 nog als een plaats van de slachtoffers werd gezien. Het ging om het eren van vermoorde verzetshelden, om het wakker houden van de herinnering aan de gemartelden. Deze waarneming vanuit slachtofferper-

spectief gold niet alleen voor de actiegroepen maar ook voor de politiek, want de SPD dacht voor het Gestapo-Gelände in 1982 aan 'een gedenkplaats voor alle mensen die in de concentratiekampen en gevangnissen zijn gemarteld en vermoord'.⁶⁸ En toen er in 1986 bij een professionelere graafactie tot verbazing van velen daadwerkelijk resten van martelkelders werden uitgegraven, was de eerste reactie om er kransen voor de slachtoffers neer te leggen. Pas in 1987, bij de opening van de provisorische documentatie *Topographie des Terrors*, werd dit meer en meer opgevat als de unieke en centrale plek van de daders, die het tot op heden nog steeds is. Sterker nog, sinds de jaren negentig is de stichting *Topographie des Terrors* een institutioneel centrum van de *Täterforschung* geworden. En hoewel er ook twintig jaar na de ontdekking van de kelders nog steeds geen eigen gebouw staat, is de openluchttenoonstelling nu een van de meest bezochte herinneringsplekken van Berlijn.

Hoe dan ook, de blik op deze exponent van 'neue Geschichtsbewegung' bevestigt dat de daders in de jaren tachtig een vrijwel niet-bestaande categorie vormden. Zelfs op een door radicale aanklagers geconstrueerde plek die het Gestapo-Gelände genoemd werd, domineerde de concurrentie van verschillende slachtoffergroepen.

HIËRARCHIE VAN SLACHTOFFERS. DE REDE VAN RICHARD VON WEIZSÄCKER

Na de tegenstrijdige herinneringspraktijken van 5 mei 1985 kenmerkten bitterheid en verdeeldheid het West-Duitse historische debat. De aanloop naar de eigenlijke herdenkingsdag op 8 mei getuigde van een gebrek aan consensus over de duiding van het einde van de Tweede Wereldoorlog en over de eigen positie ten opzichte van de verschillende slachtoffers. Het was door deze context

van 'morele verwarring' (Charles Maier) dat de officiële herdenkingstoespraak van Richard von Weizsäcker in Bonn zo'n grote invloed kon krijgen. De bondspresident was in de maanden ervoor vooral opgevallen door zijn stilzwijgen, waardoor de indruk van een 'ontknoping' nog werd versterkt. Iedereen verwachtte nu op 8 mei een duidelijk woord van het staatshoofd.

De voorafgaande twisten drukten hun stempel op de plechtigheid in de Bondsdag. Enkele parlementariërs van CDU/CSU en de Groenen waren uit protest weggebleven omdat er volgens hen respectievelijk te veel herinnerd en te veel verdrongen werd. En nog voordat er een woord gesproken was, verlieten nog vier SPD'ers en één Groene, Otto Schily, de zaal, omdat ook Hans Filbinger (CDU) was gekomen, de voormalig minister-president van Baden-Württemberg die een nazi-verleden had. Toen de rust was weergekeerd, hield Weizsäcker een toespraak die als 'Sternstunde' van de West-Duitse democratie de geschiedenis in zou gaan. De spanning ontladde zich al tijdens de rede in de Bondsdag, die niet minder dan twaalf keer door applaus werd onderbroken.⁶⁹

Weizsäcker zette de toon door direct partij te kiezen in het conflict over de historische beoordeling van de 8ste mei 1945, de dag van de capitulatie van de Wehrmacht. Drie weken eerder nog had Joachim Fest in de *FAZ* met klem de veelgehoorde mening geventileerd dat de herdenking zonder veel aandacht zou moeten verstrijken, omdat deze dag een dag van een 'vernietigende nederlaag, welhaast een catastrofe' zou zijn. Alleen de Sovjet-Unie zou redenen hebben tot feestvieren.⁷⁰ Het etiket 'dag van de bevrijding' was in West-Duitsland altijd omstreden, omdat de term met veel bombarie door de DDR was aangenomen en tegelijk juist niet strookte met de slachtofferervaringen van veel Oost-Duitsers na het ineenstorten van het oostfront. Maar na een korte inleiding over het verwoeste Duitsland van mei 1945 lieten Weizsäcker sindsdien

veel geciteerde woorden aan duidelijkheid niets te wensen over: 'Desondanks werd van dag tot dag duidelijker wat wij vandaag met elkaar moeten zeggen: De 8ste mei was een dag van bevrijding.' Er volgde erkenning voor andere ervaringen, maar ook een heldere verschuiving van de aandacht: 'Niemand zal ter wille van deze bevrijding vergeten welk groot leed voor veel mensen op 8 mei juist begon en daarna nog volgde. Maar we mogen de oorzaak van vlucht, verdrijving en onvrijheid niet in het einde van de oorlog zien. Die ligt juist in het begin ervan en in het begin van die geweldheerschappij die tot de oorlog leidde. We mogen 8 mei 1985 niet losmaken van 30 januari 1933' (p. 176).⁷¹ Daarmee hielp Weizsäcker een reeds bestaande, maar omstreden positie in een uiterst gepolariseerde kwestie naar het centrum van het politieke discours: 8 mei als 'Tag der Befreiung'.

Zonder er veel doekjes om te winden ontwikkelde de president een van de kanselier duidelijk afwijkende, meer zelfkritische positie. Zo werd zijn uitspraak 'Wij Duitsers beleven deze dag onder elkaar, en dat is nodig. Wij moeten de maatstaven alleen vinden' (p. 175) alom gezien als een verwijzing naar Reagan en diens wens om op 8 mei in de Bondsdag te spreken (wat overigens ook door Kohl werd afgewezen). En in een tamelijk directe toespeling op Kohls pogingen om achteraf aansluiting te vinden bij de geallieerden, zei Weizsäcker: 'Wij hebben waarlijk geen reden om op deze dag aan overwinningfeesten deel te nemen' (p. 176). En waar Kohl met bezwerende leuzen als 'Wij hebben van de geschiedenis geleerd' steeds demonstratief zocht naar ruimte om naar voren te kijken, sprak Weizsäcker: 'Het gaat er niet om het verleden te boven te komen [*bewältigen*]. Dat kan helemaal niet. [...] Wij zoeken als mensen verzoening. Juist daarom moeten we begrijpen dat verzoening zonder herinnering niet kan bestaan' (p. 180). Anders dan veel van zijn conservatieve tijd- en partijgenoten, die het ver-

leden na veertig jaar met rust wilden laten, zag Weizsäcker het zich blijven herinneren juist als plicht.

Weizsäcker bracht ook orde aan in het omstreden veld van het herdenken van de slachtoffers van het nationaal-socialisme. Hij ging uit van de bekende, door zijn vaagheid breed geaccepteerde formule dat op deze dag de (alle) 'Toten des Krieges und der Gewaltherrschaft' worden herdacht. Maar daarna noemde hij precies en in nauwkeurige volgorde de verschillende groepen slachtoffers. Daarmee stapte hij af van de ongedifferentieerde categorieën die eerder voor ruzie gezorgd hadden.

'Wij herdenken vandaag in rouw alle doden van oorlog en tirannie.

Wij herdenken in het bijzonder de zes miljoen joden die in Duitse concentratiekampen vermoord zijn.

Wij herdenken alle volkeren die in de oorlog hebben geleden, vooral de onuitsprekelijk vele burgers van de Sovjet-Unie en Polen die hun leven hebben verloren.

Als Duitsers herdenken wij in rouw de eigen landgenoten die als soldaten, bij luchtaanvallen in de Heimat, in gevangenschap en bij de verdrijving om het leven zijn gekomen.

Wij herdenken de vermoorde Sinti en Roma, de gedode homoseksuelen, de omgebrachte geesteszieken, de mensen die vanwege hun religieuze of politieke overtuiging moesten sterven.

Wij herdenken de doodgeschoten gijzelaars.

Wij denken aan de slachtoffers van het verzet in alle door ons bezette landen.

Als Duitsers eren wij de herinnering aan de slachtoffers van

het Duitse verzet, het burgerlijke, het militaire en het kerkelijke, het verzet van de arbeiders en de vakbonden, het verzet van de communisten.

We herdenken hen die niet actief verzet pleegden, maar liever de dood aanvaardden dan hun geweten te onderwerpen' (p. 177).

Duitse slachtoffers werden in deze ordening dus wel degelijk genoemd, maar ze werden door de joden en Russen en Polen voorafgegaan. Hiermee herstelde Weizsäcker uitdrukkelijk een slachtofferhiërarchie, die sinds de jaren zeventig vooral impliciet gegolden had (de knieval), en die steeds vaker werd geschonden (Bitburg). Dat Sinti en Roma door een bondspresident werden genoemd, was voor het eerst. Ook het eren van slachtoffers uit de rijen der communisten lag tegen de grens van het discours aan en was voor West-Duitse ijzervreters een hard gelag. Aan de andere kant kwamen in de rede met name de Vertriebenen uitvoerig aan bod, nadat conform de discoursregels eerst de namen Rotterdam, Lidice en Warschauer Getto waren gevallen. 'Bij ons zelf hadden de Heimatvertriebenen het het zwaarst te verduren. Nog lang na 8 mei is hun bitter leed een zwaar onrecht overkomen. Om hun zware lot met begrip tegemoet te treden, ontbreekt het ons ingezetenen vaak aan fantasie en ook aan hartelijkheid' (p. 184). Na een nadrukkelijke waardering voor de prestaties en de integratie van de verdrevenen maakte Weizsäcker duidelijk dat 'het gebod tot toenadering' met Polen voorrang had boven 'de tegenstrijdige rechtsaanspraken' op de *Ostgebiete*. Tegelijk moest de rest van de samenleving de 'Heimatliebe eines Vertriebenen' niet verwisselen met 'revanchisme' (p. 185).

Richard von Weizsäcker slaagde erin een overtuigende mix te leveren van kritiek op en bescherming van de (West-)Duitse col-

lectieve identiteit. 'Wie zijn oren en ogen open deed, wie zich wilde informeren, kon het niet ontgaan dat er deportatietreinen reden. [...] Er waren vele vormen om het geweten af te laten leiden, niet verantwoordelijk te zijn, weg te kijken, te zwijgen. Toen aan het eind van de oorlog de volledige, onuitsprekelijke waarheid van de holocaust te voorschijn kwam, beriepen al te veel van ons zich erop dat ze niets geweten of zelfs vermoed hadden' (p. 179). Zulke kritische woorden stonden op gespannen voet met een aantal Duitse legenden over de tijd voor én na 1945. Maar er lag ook een beschermend element in. Zoals door historici reeds veelvuldig is aangetekend, hield Weizsäcker er impliciet de Duitse daders mee op afstand.⁷² De kritiek op de wij-groep ('veel van ons') lag erin dat ze laf had gezwegen, niet dat ze de holocaust gewild, georganiseerd of uitgevoerd had. En de rede ontwikkelde ook een voor de jaren tachtig gebruikelijk Hitlercentrisch beeld van het Derde Rijk. Aan het begin daarvan stond de 'diepe haat van Hitler jegens onze joodse medemensen', waarna Hitler 'het hele volk tot werktuig van deze haat' had gemaakt (p. 178). Geruststellend, maar niet erg compleet was de vaststelling dat 'de uitvoering van de misdaden [...] in de hand van weinigen' (p. 179) had gelegen. Zo bleef het Duitse volk ook in Weizsäcker's plaatje uiteindelijk passief en bestond er een latent slachtofferperspectief. Want waar hij over 'ons' en 'wij' sprak, ontstond een tegenstelling tot Hitler, zijn oorlogen zijn misdaden. Hiermee beschermde hij de collectieve identiteit van zijn tijdgenoten, wat er zeker toe heeft bijgedragen dat zijn rede door het publiek werd geaccepteerd. Maar los van deze later geformuleerde kritiekpunten was de toespraak in haar nederigheid een duidelijk votum tegen de pogingen om een nieuw nationaal zelfbewustzijn te ontwikkelen, ten koste van aandacht voor het Derde Rijk.

Weizsäcker's toespraak kreeg spoedig een canonic karakter en definieerde nieuwe maatstaven voor herdenkingstoespraken. Al een jaar na dato waren er bijna twee miljoen exemplaren in dertien talen van in omloop. De lange nawerking ervan doet vaak vergeten dat de toespraak onder controversiële omstandigheden werd gehouden en vooral ook daardoor grote invloed had. Bij alle directheid presenteerde Weizsäcker immers nauwelijks nieuwe visies. Hij combineerde bestaande perspectieven en rangschikte ze op subtiële wijze – zelfs Kohl had eerder al herhaaldelijk van de ‘Tag der Befreiung’ gesproken – maar hij voorzag zulke omstrede interpretaties nu wel van een nieuwe geldingskracht, en dit had alles te maken met het moment en de plaats waarop ze werd uitgesproken.⁷³

Tot de vroege reacties behoorden dan ook nog enkele uitlopers van de voorafgaande conflicten. Zo onthield de *FAZ* zich als een van de weinige kranten op 9 mei demonstratief van commentaar. Een weggebleven CDU-afgevaardigde spuwde zijn gal in de *Deutsche Tagespost*: voor hem was 8 mei juist het begin van het lijden van onschuldige mensen en een ‘uitgangspunt van nieuw onrecht [...] dat in geen enkele rechtelijk of moreel verantwoorde relatie stond met de oorlogsgebeurtenissen’. En *Der Schlesier* sprak van ‘Vergangenheitsbewältigung auf Kosten des deutschen Volkes’ en vroeg zich af waarom Weizsäcker zelf niet in het verzet had gezeten als hij kennelijk overal van af had geweten. Verder zou niet 30 januari 1933, maar Versailles (dus buitenlandse factoren) het begin van alle ellende zijn geweest. Ondanks tevredenheid over Weizsäcker's bijzondere aandacht protesteerde ook de *Bund der Vertriebenen*, omdat men in de term ‘tegenstrijdige rechtsaanspraken’ (terecht) een relativering van de claim op de *Ostgebiete* zag.⁷⁴ Maar dergelijke stemmen raakten snel geïsoleerd. Binnen korte tijd overheerste eendrachtige overeenstemming, die tot ver in de jaren negentig zou voortduren.

CONCLUSIE: VAN BEWÄLTIGUNG NAAR BEWAHRUNG

Aleida Assmann noemt het jaar 1985 een ‘keerpunt’ in de Duitse herinneringsgeschiedenis. Na fasen van vroege politieke maatregelen, maatschappelijk zwijgen en kritiek daarop begon in 1985 de periode van de eigenlijke herinnering aan de tijd van het nationaal-socialisme. Assmann onderscheidt daarin twee richtingen, die de cultuur van het herinneren verschillend invullen, namelijk de ‘Vergangenheitsbewältigung’, waarvoor zij de naam Kohl noemt, en de ‘Vergangenheitsbewahrung’, waarvoor de naam Weizsäcker staat. Het doel van Kohl was het afsluiten van het verleden door verzoening, terwijl Weizsäcker zich juist sterk maakte voor het wakker houden van het verleden door het zich herinneren.⁷⁵ De hier behandelde debatten uit 1985 bevestigden Assmann's observatie, met twee toevoegingen. De links-kritische *Geschichtswerkstätten* vertegenwoordigden een radicale vorm van ‘geschiedenisbewaring’, namelijk het herontdekken, het uitgraven en verspreiden van het verleden. En sommige mensen in de *Vertriebenenverbände* wilden de geschiedenis helemaal nog niet als voorbij erkennen (‘Schlesien bleibt unser’) en hadden de fase van het ‘herinneren’ dus niet bereikt.

In elk van de hier onderzochte herinneringspraktijken speelde het besef een rol dat Duitsland zich in een generatiewisseling bevond, waarin de coördinaten van de herinneringscultuur begonnen te verschuiven. In de conflicten die hieruit voortvloeiden, en nog voortvloeiën, herkennen we de afzwakkende kracht van communicatieve herinneringsvormen en het begin van een machtsstrijd over de signatuur van het toekomstige culturele geheugen. Vragen over volgende generaties drongen zich in 1985 reeds nadrukkelijk op. Kohl wees op de ‘genade van zijn late geboorte’, op de verschuivingen in de Duitse bevolking die nu grotendeels na 1945 was geboren, op de jonge NAVO-soldaten die niet aan ander-

mans holocaustverleden maar aan hun eigen toekomst moesten werken. De pendule van aandacht tussen nazi-verleden en bondsrepublikeinse successen sloeg bij Kohl steeds ten gunste van de laatste uit, zelfs (of juist) in het herdenkingsjaar – of het nu ging om het bewijzen van partnerschap met de vroegere vijanden als Amerika en Frankrijk, om het lofprijzen van de Vertriebenen voor hun bijdrage aan het *Wirtschaftswunder* of om het demonstreren van nieuwe verzoening op de Bitburgse graven. De schuld leek met het aantreden van nieuwe generaties te zijn afgedaan, en de extreme vorm ofwel het logische eindpunt van *Vergangenheitsbewältigung* was binnen dit denken dan ook de ‘streep eronder’.

De vraag naar het ‘afscheid van de tijdgenoten’ speelde ook in het geval van Thomas Finke, de twintigjarige overtuigde Sileziër. Zijn ideeën over volgende generaties stonden voor een inrichting van het culturele geheugen die door de rest van de West-Duitse samenleving resoluut werd afgewezen. Hij vond inderdaad duidelijke woorden: ‘Veel mensen hopen dat het probleem “Oost-Duitsland” vanzelf geregeld zal zijn als de generatie van verdrevenen eenmaal is uitgestorven. Maar een nieuwe generatie groeit op, die een nieuwe verhouding heeft tot begrippen als Heimat, volk en vaderland, een generatie, die zich niet meer laat chanteren met de “schuld die het Duitse volk zich op de hals heeft gehaald”.’ Dergelijke taal had met ‘herinneren’ eigenlijk weinig te maken, omdat het verleden niet aan zichzelf werd overgelaten maar nog steeds tot de toekomst teruggebracht moest worden. Finke wilde weer ‘een Duits Silezië’.⁷⁶ Hij zweeg verder overigens over zijn opmerkelijke veronderstelling dat de slachtofferstatus (verlies van Heimat) wel en daderstatus (schuld) niet op latere generaties overdraagbaar was.

Met tegengestelde bedoelingen en op een volstrekt andere manier streefden ook de burgergroepen in het West-Berlijnse Kreuzberg en

Schöneberg ernaar om geen gras over het verleden te laten groeien. Niet om, zoals bij Finke, de toestand van dat verleden te herstellen, maar juist andersom: om herhaling te voorkomen (en om de kwaadaardige aard van kapitalistisch/fascistische systemen te leren kennen) probeerden zij ‘de bedolven geschiedenis van de twaalf jaren door het veiligstellen van de sporen naar de wereld en het bewustzijn van tegenwoordig terug te halen’.⁷⁷ *Vergangenheitsbewahrung* werd hier in extremo uitgevoerd, want hier werd niet alleen reeds bekende geschiedenis bewaard, maar werden ook nog eerst verdrongen hoofdstukken uitgegraven.

De overgang van het communicatieve naar het culturele geheugen werd op 8 mei 1985 ten slotte expliciet genoemd door Richard von Weizsäcker, die aan het eind van zijn rede de vraag opwierp ‘waarom het juist veertig jaar na het einde van de oorlog tot zulke sterke discussies is gekomen. Waarom sterker dan na 25 of dertig jaren?’ (p. 190) Het antwoord zocht hij in het verstrijken van de oudtestamentische veertig jaren: ‘Veertig jaren spelen een grote rol in de tijdsperiode van mensenlevens en in de lotgevallen van volkeren. [...] Veertig jaren waren nodig voor een volledige wisseling van de destijds verantwoordelijke vadergeneratie. [...] Veertig jaren] hebben een uitwerking in het bewustzijn van mensen, hetzij als het einde van een donkere tijd met het vertrouwen in een nieuwe en goede toekomst, hetzij als gevaar van het vergeten en als waarschuwing voor de gevolgen daarvan. Het is de moeite waard om over beide na te denken. Bij ons wordt de politieke verantwoordelijkheid nu door een nieuwe generatie gedragen. De jongeren zijn niet verantwoordelijk voor wat er gebeurd is. Maar ze zijn verantwoordelijk voor wat er mee gebeurt’ (p. 191). Vooral door deze woorden en de door Weizsäcker benadrukte plicht tot herinnering markeren zijn toespraak, en het jaar 1985 in het algemeen, een omslag van het tij in de bondsrepublikeinse herinne-

ring: op weg van *Bewältigung* naar *Bewahrung* van de traumatische geschiedenis.⁷⁸

Een omslag was de rede ook in de conflicten van het jaar 1985 over Duits slachtofferschap. Richard von Weizsäcker specificeerde de verschillende slachtoffergroepen op zo'n vanzelfsprekende wijze dat er voorlopig geen speld meer tussen te krijgen was. Alle concurrerende groepen waren vertegenwoordigd in een strenge hiërarchie, die canoniek werd. Vooral de conservatieve pogingen om zo'n specificatie juist uit de weg te gaan ten gunste van de mammoetcategorie 'oorlogsdoden' waren voorlopig mislukt. Desondanks werd hetzelfde stuk volgens hetzelfde script en met dezelfde acteurs enkele jaren later opnieuw opgevoerd, toen Kohl in 1993 besloot om de 'zentrale Mahn- und Gedenkstätte' in Berlijn op te dragen aan 'den Opfern von Krieg und Gewaltherrschaft'. Met dezelfde argumenten als in 1985 werd ook deze aanloop naar een ongedifferentieerde – en daardoor ook voor gestorven daders toegankelijke – slachtoffercategorie evenwel afgeslagen. Zelfs de correctie was identiek: de Neue Wache werd voorzien van een plaquette met de passages uit Weizäckers rede waarin hij de verschillende slachtoffercategorieën opnoemt.⁷⁹ De remake uit 1993 getuigt van het gezag van zijn rede, en ook van de frappante continuïteit van de herinneringscultuur tussen de Bonner en de Berlijnse Republiek.

De casestudies uit 1985 hebben ook bevestigd dat discussies over Duits slachtofferschap al in de Bonner Republiek op de agenda stonden. Maar de regels van het discours waren op dit punt zo streng dat de indruk van een taboesfeer desondanks begrijpelijk is. Er was geremde aandacht, zeker geen vloeiende herinneringspraktijk, en de visuele dimensie van zo'n vijftien jaar later lijkt volledig te ontbreken. Door de provocerende optredens van leiders van de Vertriebenen en kranten als *Der Schlesier* liep iemand die sprak over lijdenservaringen tijdens vlucht en verdrijving al snel het gevaar

om te worden gerekend tot het conservatieve kamp van de revisi-onisten, de anticommunisten, de 'Schlußstrichzieher' en de 'Ewig-gestrigen'. Om in de gepolariseerde herinneringscultuur dergelijke indrukken te ontlopen, moest aan een aantal evenzo politieke voorwaarden worden voldaan, namelijk het voorkomen van vergelijkingen (met de holocaust) en het reproduceren van de slachtofferhiërarchie zoals die sinds de rede van Weizsäcker bekrachtigd werd. Soortgelijke regels golden voor het spreken over gesneuvelde Wehrmachtssoldaten. In vergelijking met de jaren negentig is het opvallend dat de slachtoffers van bombardementen in het West-Duitse publieke debat van 1985 nagenoeg ontbraken.⁸⁰

Wie ook ontbraken, waren de daders, en dat is misschien het grootste verschil met de door Goldhagen, de Wehrmacht-tentoonstelling en een volstrekt vernieuwde *Täterforschung* gevormde latere jaren negentig. Weizäckers rede sloeg de plank op dit punt een aantal keren behoorlijk mis, en zelfs de zo kritische aanklagers van *Aktives Museum* vonden in 1985 geen duidelijke woorden om de voormalige Gestapo-centrale als een plek van de daders te duiden. Het voorlopige resultaat was daar, net als bij Weizäcker, een bevestiging van Duitse schuld en van de prioriteit voor de slachtoffers van Duitse misdaden.

NOTEN

- 1 Zoals W.G. Sebald, Jörg Friedrich en Günter Grass. Zie de inleiding van deze bundel voor de achtergronden.
- 2 P. Dassen en T. Nijhuis red., *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001).
- 3 Zie voor een vroege reflectie: C. Meier, *40 Jahre nach Auschwitz: Deutsche Geschichtserinnerung heute* (München 1987).
- 4 J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1997) 51. Zie verder bijv. A. Assmann en U. Frevert, *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit*

deutschen Vergangenheiten nach 1945 (Stuttgart 1999) 144; M. Hettling, 'Die Historisierung der Erinnerung – Westdeutsche Rezeptionen der nationalsozialistischen Vergangenheit', *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 29 (2000) 357-378, aldaar 372; N. Frei, *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen* (München 2005) 37-40.

5 Ook in de DDR werd in de jaren tachtig nieuw over het verleden gedebatteerd, hetgeen Assmanns theorie lijkt te bevestigen, maar de officiële herinneringscultuur van het verenigde Duitsland draagt een westers handschrift. Zie bijv. A. Schildt, 'Überlegungen zur Historisierung der Bundesrepublik', in: K. Jarausch en M. Sabrow eds, *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte in Konflikt* (Frankfurt en New York 2002) 253-272, aldaar 259.

6 Een literatuuroverzicht biedt: J.C. Hess, 'Westdeutsche Suche nach nationaler Identität' (oorspr. 1986) in: Idem, *Demokratisches Engagement. Beiträge aus drei Jahrzehnten* (Münster 2003) 139-189.

7 Zie J. Wilke, 'Die Fernsehserie "Holocaust" als Medienereignis' in het Zeitgeschichte-online-Thema: *Die Fernsehserie 'Holocaust' – Rückblicke auf eine 'betroffene Nation'*, maart 2004, te raadplegen op: <http://www.zeitgeschichte-online.de/md=FSHoloocaust-Inhalt>.

8 *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 15 augustus 1981, afgedrukt in: Chri-

stoph Stözl red., *Deutsches Historisches Museum. Ideen – Kontroversen – Perspektiven* (Frankfurt a.M. 1988) 50. Zie voor Pruisen: E. Wolfrum, *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948-1990* (Darmstadt 1999) 316-324, en U. Eckhardt red, *Preußen – Versuch einer Bilanz*, 5 delen (Reinbek 1981).

9 V. Ullrich, 'Entdeckungsreise in den historischen Alltag. Versuch einer Annäherung an die "neue Geschichtsbewegung"', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 36 (1985) 403-414; T. Lindenberger, "Alltagsgeschichte" oder: Als um die zünftigen Grenzen der Geschichtswissenschaft noch gestritten wurde', in: M. Sabrow, R. Jessen en K. Große Kracht eds, *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Grosse Kontroversen seit 1945* (München 2003) 74-91.

10 *Berliner Morgenpost*, 14 februari 1982, afgedrukt in Stözl, *Deutsches Historisches Museum*, 67.

11 S. Moller, *Die Entkonkretisierung der NS-Herrschaft in der Ära Kohl* (Hannover 1998) en R. Seuthe, 'Geistig-moralische Wende? Der politische Umgang mit der NS-Vergangenheit in der Ära Kohl am Beispiel von Gedenktagen, Museums- und Denkmalprojekten' (Frankfurt a.M. 2001).

12 N. Frei, 'Epochenjahr 1933. Der 30. Januar entschwindet dem historischen Bewußtsein', in: idem, *1945 und wir*, 83-96, aldaar 94. Zie voor soortgelijke tendensen in de weten-

schap het artikel van Chris Lorenz in deze bundel.

13 Een analyse geeft: M. Schwab-Trapp, 'Pleiten Pech und Pannen: Kohls Spaziergang durch die Fettnäppchen. Typische Argumente in einem Streit um Helmut Kohls Israelreise', in: T. Herz en idem red., *Umkämpfte Vergangenheit. Diskurse über den Nationalsozialismus seit 1945* (Opladen 1997) 139-166.

14 *Der Spiegel*, 18/1985 (29 april 1985) 24 en 25.

15 *Die Zeit*, 18 januari 1985, geciteerd naar P. Reichel, *Politik mit der Erinnerung. Gedächtnisorte im Streit um die nationalsozialistische Vergangenheit* (München 1995) 280; *Der Spiegel*, 52/1984, 19.

16 Goschler, "Versöhnung" und "Viktimisierung", 877 en 878.

17 Geciteerd naar *Der Spiegel*, 24/1985, 45. Ook veel Vertriebenen zelf lieten de wens tot terugkeer los, zoals regelmatige enquêtes aantoonde.

18 Geciteerd naar: W. Weidenfeld en K.-R. Korte red., *Handbuch zur deutschen Einheit 1949-1989-1999* (Bonn 1999) 590. Verder bevestigde Karlsruhe dat het Duitse Rijk door het ontbrekende vredesverdrag formeel juridisch dus voortbestond. De status van Sudetenland en Danzig viel overigens buiten dit getouwtrek, omdat die gebieden niet binnen de grenzen van 1937 lagen. Vgl. ook T. Urban, *Der Verlust. Die Vertreibung der Deutschen und Polen im 20. Jahrhundert* (München 2004) 169-174.

19 Zie voor deze hoop en de vele leurstellingen: H. Cjaza, *Unterwegs zum kleinsten Deutschland? Mangel an Solidarität mit den Vertriebenen. Marginalien zu 50 Jahren Ostpolitik* (Frankfurt a.M. 1996).

20 Zo verkondigde minister van Binnenlandse Zaken Zimmermann in januari 1983: 'De nieuwe regering zal afrekenen met de tendens om de Duitse kwestie te beperken tot de Bondsrepubliek en de DDR, en de Oost-Duitse gebieden achter de Oder en de Neißte te vergeten.' Geciteerd naar: W. Steffani, 'Die Heimatvertriebenen im Vor- und Umfeld des 8. Mai 1985', in: idem en U. Gill red., *Eine Rede und ihre Wirkung. Die Rede des Bundespräsidenten Richard von Weizsäcker vom 8. Mai 1985* (Berlijn 1986) 81-90, aldaar 81.

21 Kohl in de Bondsdag op 12 september 1984, Plenarprotokolle 10/81, 5905A-B.

22 *Die Zeit*, 25 januari 1985, geciteerd naar: K.-K. Rabe red., *Von Oggersheim bis Oberschlesien. Union und Vertriebenenverbände im politischen Gleichklang. Eine Dokumentation* (Bornheim-Merten 1985) 74. De briefwisseling tussen Kohl en Hupka is afgedrukt in: ibid. 71-74. Volgens Hupka erkende de Bondsrepubliek 'annexatie noch verdrijving of de daardoor geboren grenslijnen' en bleef Silezië 'niet alleen Heimat van de Sileziërs maar eigendom van alle Duitsers'. Kohl beloofde de vluchtelingen en verdrevenen te allen tijde

tegen het verwijt van revanchisme te zullen verdedigen. Voor de achtergronden zie: D. Strothmann, “Schlesien bleibt unser”: Vertriebenenpolitiker und das Rad der Geschichte’, in: W. Benz red., *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen* (Frankfurt a.M. 1985) 209-218.

23 Het essay is afgedrukt in Rabe, *Von Oggersheim*, 110-111.

24 Geciteerd naar: ibid. 113. Ook de *Süddeutsche Zeitung* protesteerde: ‘Hoe snel zondebokken gevonden worden zonder de zonde zelf te lijf te gaan, kunnen we zien aan de manier waarop de auteur van het zonderlinge *Schlesier*-artikel als “gek” wordt geïsoleerd. [...] Wie zich zo heftig distantieert, wil meestal juist vroegere nabijheid doen vergeten’ (ibid., 115).

25 Strothmann, “Schlesien bleibt unser”, 209. De tekst is een bewerking van *Zeit*-artikelen uit januari 1985.

26 *Der Spiegel*, 24/1985, 45-50; W. Benz, ‘Vierzig Jahre nach der Vertreibung. Einleitende Bemerkungen’, in: idem, *Die Vertreibung*, 7-13; *Aus Politik und Zeitgeschichte* B23/85 8 juni 1985. Dit laatste themanummer opende overigens met een bijdrage van de jurist en econoom Hans Raupach (1903-1997), die in het Derde Rijk en daarna in de Bondsrepubliek als Oost-Europakenner carrière gemaakt had en die nu nog steeds superlatieven te kort kwam om de omvang van ‘de Duitse catastrofe’ (dus niet de holocaust) te be-

schrijven. Volgens hem was ‘de verdringing van de Duitsers uit het Oosten’ na 1945 een gebeurtenis ‘van zo’n dimensie en reikwijdte’ dat die met de ‘vereenvoudigende begrippen van de historie niet te bevatten is’, het ging om niets minder dan ‘een wereldhistorische wending van epochale betekenis’ (ibid., 3 en 4). Al in 1984 was er een nieuwe pocketuitgave van de bekende *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa* verschenen. Zie voor de achtergronden: M. Beer, ‘Verschlussache, Raubdruck, autorisierte Fassung. Aspekte der politischen Auseinandersetzung mit Flucht und Vertreibung in der Bundesrepublik Deutschland (1949-1989)’, in: Ch. Cornelißen, R. Hollek en J. Pešek red., *Diktatur – Krieg – Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945* (Essen 2005) 369-401.

27 Steffani, ‘Die Heimatvertriebenen’, 84.

28 Benz, ‘Vierzig Jahre nach der Vertreibung’, 10 en 11. Vergelijkbaar in *Der Spiegel* 24/1985, 45-50.

29 De grote kloof tussen de georganiseerde en individuele (‘andere’) Vertriebenen staat centraal in: E. en H.-H. Hahn, ‘Flucht und Vertreibung’, in: E. François en H. Schulze red., *Deutsche Erinnerungsorte I* (München 2001) 335-351.

30 Een overzicht over de affaire geeft Seuthe, ‘*Geistig-moralische Wende?*’, 49-74, en goede analyses geven

Kirsch, ‘*Wir haben aus der Geschichte gelernt?*’, 79-95, en W. Bergmann, ‘Die Bitburg-Affaire in der deutschen Presse. Rechtskonservative und linksliberale Interpretationen’, in: idem, R. Erb en A. Lichtblau red., *Schwieriges Erbe. Der Umgang mit Nationalsozialismus und Antisemitismus in Österreich, der DDR und der Bundesrepublik* (Frankfurt en New York 1995) 408-428. Redevoeringen zijn gedocumenteerd in: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung red., *Erinnerung – Trauer – Versöhnung. Ansprachen und Erklärungen zum vierzigsten Jahrestag des Kriegsendes* (Bonn 1985) [voortaan: PIB]; G. Hartmann red., *Bitburg in moral and political perspective* (Bloomington 1986); I. Levkov red., *Bitburg and Beyond. Encounters in American, German and Jewish history* (New York 1987). Informatief zijn ook de herinneringen van Reagans minister van Buitenlandse Zaken, George P. Shultz, *Turmoil and triumph. My years as secretary of state* (New York etc. 1993).

31 Over de vraag wie waarom het door Kohl voorgestelde bezoek aan Dachau afzegde, en waarom, heerst nog steeds verdeeldheid. Volgens *Der Spiegel* 18/1985, 23, werd het bezoek met twee dagen ingekort, waardoor Dachau vanzelf kwam te vervallen. Volgens Seuthe, ‘*Geistig-moralische Wende?*’, 53, blokkeerde Reagans ‘invloedrijke echtgenote’ Nancy een bezoek aan Dachau, dat ze ‘smakeloos’ zou vinden. Waarschijnlijker

lijkt het echter dat Kohl op zijn eigen beslissing terugkwam, zoals Shultz, *Turmoil*, 541, bericht. *Die Zeit* presenteerde later een paper van Kohls staf met de woorden: ‘Wij zijn niet geïnteresseerd in een bezoek met zo’n eenzijdig, op de jodenvernietiging gericht perspectief.’ (geciteerd naar Bergmann, ‘Die Bitburg-Affäre’, 426). Levkov oppert nog de mogelijkheid dat Kohl bij nader inzien geen zin had om zijn CSU-rivaal Strauß, minister-president van Beieren, bij de ceremonie te betrekken (Levkov, *Bitburg*, 23).

32 Levkov, *Bitburg*, 34; Shultz, *Turmoil*, 542.

33 Aldus Kohl in het bondsdagdebat over ‘Bitburg’, 25 april 1985, in: PIB, 28.

34 Zie ‘Auf Kohls Rat hören wir nicht wieder’, *Der Spiegel* 18/1985, 17-29, citeert op 27. Het gerucht gaat dat het had gesneeuwd en daarom niet alle grafstenen leesbaar waren (Shultz, *Turmoil*, 544). De Amerikaanse protesten zijn gedocumenteerd door Levkov, *Bitburg*, 62-86.

35 Hartmann, *Bitburg*, 241-244, aldaar 243.

36 Reagan geciteerd in: Levkov, *Bitburg*, 39. Verder zei Reagan op een persconferentie opnieuw: ‘Mijn doel was en is het om niet weer de misdaden van de twaalf jaren van het Derde Rijk te benadrukken, maar om de ongelooflijke verworvenheden van het Duitse volk in veertig jaar van vrijheid, democratie en vrede te

vieren' (geciteerd in: Shultz, *Turmoil*, 546).

37 Zie voor deze legende: Hellmuth Auerbach, 'Waffen-ss', in: Wolfgang Benz red., *Legenden, Lügen, Vorurteile. Ein Wörterbuch zur Zeitgeschichte* (München 1995/7) 209-212. Er waren nog geen Goldhagen-controverse en Wehrmacht-tentoonstelling geweest die vragen naar de 'daders' breder aan de orde stelden.

38 Kirsch, 'Wir haben aus der Geschichte gelernt', 79.

39 Seuthe, 'Geistig-moralische Wende?', 51 en 59. Shultz bericht hoe Kohl uitvoerig over de plechtigheid bij Verdun met Mitterrand sprak voordat hij Reagan uitnodigde: 'Toen Kohl mij en de president over deze ceremonie vertelde, konden we de intense emotie in zijn stem en houding voelen' (Shultz, *Turmoil*, 541).

40 Ibid., 545-546, zie ook 549.

41 Ibid., 560.

42 Eerste citaat naar Bergmann, 'Die Bitburg-Affäre', 427, tweede *Der Spiegel* 18/1985, 19.

43 H. Kohl, *Erinnerungen 1982-1990* (München 2005) 355.

44 PIB, 33 en 27. Dezelfde taal bezigde Kohl in zijn 'Dear Ron'-brief, zie boven.

45 Ook de SPD noemde het in haar motie 'een bijdrage tot verzoening' om de gesneuvelde soldaten te gedenken, 'die door een misdadig regime in een aanvalsoorlog werden misbruikt'. Geciteerd naar Seuthe, 'Geistig-moralische Wende', 61.

46 Dregger, geciteerd naar Reichel, *Po-*

litik mit der Erinnerung, 283.

47 Geciteerd naar *Der Spiegel* 18/1985.

48 *FAZ* op 18 en 25 april 1985, geciteerd naar Bergmann, 'Die Bitburg-Affäre', 412 en 413. Zie ook W. Haug, 'Die neuen Deutungskämpfe um Anti/Faschismus [sic]. Eine Untersuchung zur neokonservativen Offensive im Spiegel der *Frankfurter Allgemeinen*', *Das Argument* 28 (1986) 502-526, hier vooral 506, en B. Niven, *Facing the nazi past. United Germany and the legacy of the Third Reich* (Londen 2002), die herhaaldelijk op het anticommunisme wijst.

49 PIB, 29 en 30. Alleen Christian Ströbele (Groenen) noemde de ss en de Waffen-ss in het bondsdagdebat expliciet 'misdadige organisaties', wat hem op luide protesten en boegeroep van de CDU/CSU-fractie kwam te staan. Ströbele in de Bondsdag, 25 april 1985, Plenarprotokolle 10/135, 10007C.

50 Zo hield Grass op 6 mei in zijn hoedanigheid als president van de West-Berlijnse *Akademie der Künste* een redevoering over het einde van de oorlog waarin hij Kohls symbolische politiek hekeld. 'Alsof onze last niet zwaar genoeg is, bewijst Kohl zich nog eens als extra belasting van de Duitse geschiedenis, en ook deze ballast hebben we zelf verdiend' (geciteerd naar *Hamburger Abendblatt*, 16 augustus 2006).

51 Citaten naar Kirsch, 'Wir haben aus der Geschichte gelernt', 83. Zie voor het antisemitisme in de Bitburg-affaire: W. Bergmann, *Antisemitismus in öffentlichen Konflikten. Kollektives Lernen in der politischen Kultur der Bundesrepublik 1949-1989* (Frankfurt en New York 1997) 411-414, en Hajo Funke, 'Bitburg, Jews, and Germans: A case study of Anti-Jewish sentiment in Germany during May, 1985', *New German Critique* (1986) nr. 38, 57-72.

52 Ch. Maier, *Die Gegenwart der Vergangenheit. Geschichte und die nationale Identität der Deutschen* (Frankfurt a.M. 1992) 19.

53 *Frankfurter Rundschau*, 19 april 1985, geciteerd naar Bergmann, 'Die Bitburg-Affäre', 427. Zie ook Kirsch, 'Wir haben aus der Geschichte gelernt', 86.

54 De tekst van Reagans rede bij Hartmann, *Bitburg*, 258-261.

55 Kohl, *Erinnerungen 1982-1990*, 358.

56 *Der Spiegel* 18/1985, 24 en 20. Vertriebenen als Czaja vonden het echter 'een zeer moedige daad' (*Unterwegs zum kleinsten Deutschland*, 632).

57 Geciteerd naar Bergmann, 'Die Bitburg-Affäre', 419. Ook Raul Hilberg vond dat het gedenken met kransen aan soldatengraven een voor 1939-1945 onpassend aura van klassieke veldslagen oproep. Zie zijn 'Bitburg as a Symbol', in: Hartmann, *Bitburg*, 15-26.

58 C. Goschler, "'Versöhnung' und 'Viktimisierung'". Die Vertriebenen und der Deutsche Opferdiskurs', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 53 (2005) 878, zie ook Kirsch, 'Wir

haben aus der Geschichte gelernt', 93 en Seuthe, 'Geistig-moralische Wende?', 70.

59 Zie Berliner Geschichtswerkstatt e.V. red., *Projekt: Spurensicherung. Alltag und Widerstand im Berlin der 30er Jahre* (West-Berlijn 1983). Een overzicht van andere projecten geven H. Heer en V. Ullrich red., *Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung* (Hamburg 1985).

60 Zie voor de ontstaansgeschiedenis van Topographie des Terrors: M. Hass, *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, das U.S. Holocaust Memorial Museum und die Stiftung Topographie des Terrors* (Frankfurt a.M. 2002); K. Till, *The New Berlin. Memory, Politics, Place* (Minneapolis 2005); R. Rürup, 'Die Berliner Topographie des Terrors in der deutschen NS-Gedenkstättenlandschaft. Erfahrungen des wissenschaftlichen Direktors', *Vorgänge* 44 (2005) 75-92; K. Thijs, *Drei Geschichten, eine Stadt. Die Berliner Stadtjubiläen von 1937 und 1987* (Keulen, Weimar en Wenen, 2007).

61 De oproep van *Aktives Museum* is afgedrukt bij Sabine Weißler red., *Der umschwiegene Ort. Ausstellung der neuen Gesellschaft für bildende Kunst* (Berlijn [1986]). Zie M. Hass, *Gestaltetes Gedenken*, 152.

62 *Aktives Museum* e.V. red., *Zum Umgang mit einem Erbe* (Berlijn 1985) 5.

63 De activisten meenden een duidelijk verband te zien tussen aan de ene

kant 'de plotseling toegenomen bedrijvigheid van neonazistische organisaties en de ongehinderde verspreiding van pseudo-wetenschappelijke documentaties die de rehabilitatie van het nazi-regime beogen' en aan de andere kant 'de veelvuldige verhindering van antifascistische activiteiten' door de machthebbers, hun 'welwillende gedogen en zelfs aanmoedigen van neofascistische praktijken' en hun 'overnemen van parolen en vocabulair van rechtsradicalen' (ibid., 6).

64Ibid., 4.

65De voorzitter keerde zich vooral tegen symbolische politiek van Kohl en dus tegen 'een monument, waar bezoekers een willekeurige politieke of historische betekenis aan kunnen verlenen, omdat het [...] de onderdrukking van de mens door de mens principieel en in zijn algemeenheid aanklaagt, zonder de geringste aanwijzing, wie er hier precies herdacht en wat er precies herinnerd zou moeten worden' (ibid., 6-7).

66Dit concludeert ook Hass, *Gestaltetes Gedenken*, 176-77, die dit aspect verder ontwikkelt.

67Aktives Museum, *Zum Umgang mit einem Erbe*, 8.

68Geciteerd naar Hass, *Gestaltetes Gedenken*, 154.

69Een zeer grondige analyse van de rede geeft Kirsch, 'Wir haben aus der Geschichte gelernt', 96-107; zie ook H. Dubiel, *Niemand ist frei von der Geschichte. Die nationalsozialistische Herrschaft in den Debatten des*

Deutschen Bundestages (München 1999) 207-216.

70J. Fest, 'Sieg und Niederlage', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20 april 1985, geciteerd naar Haug, 'Die neuen Deutungskämpfe', 541. Zie voor de Duitse debatten over 'Befreiung' of 'Niederlage': Niven, *Facing the nazi past*, 85-118.

71De rede is talloze malen herdrukt. Mijn weergegeven paginanummers hebben betrekking op de uitgave van: Gill en Steffani, *Eine Rede und ihre Wirkung*, 175-191.

72Zie bijv. Kirsch, 'Wir haben aus der Geschichte gelernt', 102 en 106; Reichel, *Politik mit der Erinnerung*, 295.

73Kirsch, 'Wir haben aus der Geschichte gelernt', 107.

74Over de FAZ: ibid., 87 en 105; de *Deutsche Tagespost*: L. Niegel, 'Der 8. Mai 1945 – kein Tag der Befreiung für ganz Deutschland', in: Gill en Steffani, *Eine Rede und ihre Wirkung*, 159-170, aldaar 162; de *Schlesier*: R. Grix en W. Knöll red., *Die Rede zum 8. Mai 1945. Texte zum Erinnern, Verstehen und Weiterdenken* (Oldenburg 1987) XIII; de *Bund der Vertriebenen*: H. Czaja, 'Recht auf die Heimat – für alle? Kritische Fragen zur Rede – ein Jahr danach', in: Gill en Steffani, *Eine Rede und ihre Wirkung*, 91-100.

75A. Assmann en Frevert, *Geschichtsvergessenheit*, 144-146.

76Finke op 18 januari 1985 in *Der Schlesier*, geciteerd naar: Rabe, *Von Oggersheim*, 112-113. Zie over het 'herinneren' bij de *Bund der Vertrie-*

benen: Hahn en Hahn, 'Flucht und Vertreibung'.

77Aktives Museum, *Zum Umgang mit einem Erbe*, 6.

78O.a. J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, 51; A. Assmann en Frevert, *Geschichtsvergessenheit*, 146; Kirsch, 'Wir haben aus der Geschichte gelernt', 105. Weizsäcker zei verder:

'Das Vergessenwollen verlängert das Exil, und das Geheimnis der Erlösung heißt Erinnerung' (p. 180).

79Zie Moller, *Die Entkonkretisierung*, 40-71.

80Zie voor de vergelijking met de DDR de bijdrage van Bas von Benda-Beckmann.

Patrick Dassen, Ton Nijhuis en
Krijn Thijs (red.)

Duitsers als slachtoffers

Het einde van een taboe?

DUITSLAND INSTITUUT
METS & SCHILT, AMSTERDAM

